

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ ΕΛΙΑΣ ΚΑΝΕΤΙ
ΣΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

Η γλώσσα που δεν κόπηκε (Αυτοβιογραφία 1905-1921), 2003

Ο πυρσός στο αντί (Αυτοβιογραφία 1921-1931), 2004

Το παιχνίδι των ματιών (Αυτοβιογραφία 1931-1937), 2006

Πάτσι και αερομαχίες (Τα χρόνια στην Αγγλία), 2010

ΕΛΙΑΣ ΚΑΝΕΤΙ

Η ΓΛΩΣΣΑ
ΠΟΥ ΔΕΝ ΚΟΠΗΚΕ

Αυτοβιογραφία 1905-1921

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΠΑΥΛΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μ Ε Ρ Ο Σ 1

Ρουσσούκ

1905-1911

Η πιο παλιά μου ανάμνηση	15
Οικογενειακή περηφάνια	16
«Κακο la gallinica»	
Λύκοι και λυκάνθρωποι	20
Το τσεκούρι του Αρμένη	
Οι Τσιγγάνοι	26
Η γέννηση του αδερφού	31
Το σπίτι του Τούρκου	
Οι δύο παππούδες	34
Πουρίμι. Ο κομήτης	38
Η μαγική γλώσσα	
Η φωτιά	42
Οχιές και γραμμата	47
Η απόπειρα δολοφονίας	50
Μια κατάρα για το ταξίδι	54

Η παρούσα μετάφραση πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Ινστιτούτου Γκαίτε – Inter Nationes, Βόννη.

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: Elias Canetti, *Die Gerettete Zunge*

© Copyright Elias Canetti, Zürich, 1977, and Elias Canetti, Erben, Zürich, 1994

© Copyright για την ελληνική γλώσσα Εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα 2001

Έτος 1ης έκδοσης: 2003

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εξμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κωλύθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπιές, ηλεκτρονικές ή οποιοσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ Α.Ε.

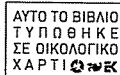
Ζαλόγγου 11, 106 78 Αθήνα

☎ 210-330.12.08 – 210-330.13.27 FAX: 210-384.24.31

e-mail: info@kastaniotis.com

www.kastaniotis.com

ISBN 978-960-03-3573-6

Μ Ε Ρ Ο Σ 2

Μάντσεστερ

1911-1913

Ταπετσαρίες και βιβλία	
Περίπατος στις όχθες του Μέρσεϊ	61
Little Mary. Η βύθιση του Τιτανικού	
Καπετάνιος Σκοτ	71
Ναπολέοντας. Ανθρωποφάγοι επισκέπτες	
Κυριακάτικες χαρές	80
Ο θάνατος του πατέρα	
Η τελευταία εκδοχή	87
Η ουράνια Ιερουσαλήμ	95
Γερμανικά στη Λίμνη της Γενεύης	102

Μ Ε Ρ Ο Σ 3

Βιέννη

1913-1916

Ο σεισμός της Μεσσηνίας	
Το Μπούργκτεατερ στο σπίτι	119
Ο ακαταπόνητος	126
Το ξέσπασμα του πολέμου	135
Μήδεια και Οδυσσέας	140
Ταξίδι στη Βουλγαρία	144
Η ανακάλυψη του Κακού	
Φρούριο Βιέννη	156
Αλίσ Ασριέλ	165
Το λιβάδι στο Νόιβαλντεγκ	172
Η ασθένεια της μητέρας	
Ο κύριος υφηγητής	176
Το μούσι στη λίμνη της Κωνσταντίας	183

Μ Ε Ρ Ο Σ 4

Ζυρίχη – Σόιχτσερστρασε

1916-1919

Ο όρκος	197
Ένα δωμάτιο γεμάτο με δώρα	201
Κατασκοπεία	208
Η σαγηνευτική επίδραση των Ελλήνων	
Σχολείο ανθρωπογνωσίας	212
Το κρανίο	
Φιλονικία μ' έναν αξιωματικό	223
Αναγνώσματα της μέρας και της νύχτας	
Η ζωή των δώρων	227
Ύπνωση και ζήλια	
Οι βαριά τραυματισμένοι	237
Η γιορτή Γκότφριντ Κέλερ	245
Η Βιέννη σε κατάσταση ανάγκης	
Ο σκλάβος από το Μιλάνο	250

Μ Ε Ρ Ο Σ 5

Ζυρίχη – Τίφενμπρουεν

1919-1921

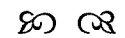
Οι καλές παρθένες της βίλας «Γιάλτα»	
Δρ Βέντεκιντ	263
Φυλογένεια του σπανακιού. Ιούνιος Βρούτος	281
Ανάμεσα σε μεγάλους άντρες	286
Το δέσιμο του δράκοντα	291
Πώς γίνεται κανείς μισητός	298
Η αίτηση	304
Προθυμία αποδοχής απαγορεύσεων	315
Η ποντικοθεραπεία	322
Ο σημαδεμένος	327
Άφιξη των ζώων	329

ΕΛΙΑΣ ΚΑΝΕΤΙ

«Κανίπεροσταν». Το καναρίνι	338
Ο ενθουσιώδης	344
Ιστορία και βαρυθυμία	356
Ο έρανος	362
Η παράσταση του μάγου	367
Η μαύρη αράχνη	371
Μιχαήλ Άγγελος	378
Ο βδελυρός παράδεισος	384

*Στον Τζωρτζ Κανέτι
1911-1971*

ΜΕΡΟΣ Ι

ΡΟΥΣΤΣΟΥΚ

1905-1911

Η ΠΙΟ ΠΑΛΙΑ ΜΟΥ ΑΝΑΜΝΗΣΗ

Η ΠΙΟ ΠΑΛΙΑ ΜΟΥ ΑΝΑΜΝΗΣΗ ΕΙΝΑΙ ΒΟΥΤΗΓΜΕΝΗ ΣΤΟ ΚΟΚΚΙΝΟ. Στην αγκαλιά ενός κοριτσιού περνάω ένα κατώφλι, το πάτωμα μπροστά μου κόκκινο, και στ' αριστερά μου μια σγάλα, κόκκινη κι αυτή. Απέναντί μας, στο ίδιο ύψος, ανοίγει μια πόρτα και βγαίνει έξω ένας χαμογελαστός άντρας που έρχεται προς το μέρος μου φιλικός. Με πλησιάζει σε απόσταση αναπνοής, στέκεται και μου λέει: «Δείξε τη γλώσσα σου!» Εγώ βγάζω έξω τη γλώσσα, εκείνος χώνει το χέρι στην τσέπη του, βγάζει ένα σουγιά, τον ανοίγει και φέρνει τη λεπίδα πολύ κοντά στη γλώσσα μου. Λέει: «Τώρα θα του την κόψουμε τη γλώσσα». Εγώ δεν τολμάω να την τραβήξω, εκείνος πλησιάζει όλο και περισσότερο, σε λίγο θα την ακουμπήσει με τη λεπίδα. Την τελευταία στιγμή τραβάει το μαχαίρι, λέει: «Όχι σήμερα, αύριο». Ξανακλείνει το σουγιά και τον χώνει στην τσέπη του.

Κάθε πρωί περνάμε το κατώφλι και βγαίνουμε στον κόκκινο διάδρομο, η πόρτα ανοίγει κι εμφανίζεται ο χαμογελαστός άντρας. Εγώ ξέρω τι πρόκειται να πει και περιμένω τη διαταγή του για να δείξω τη γλώσσα μου. Ξέρω ότι θα μου την κόψει και κάθε φορά φοβάμαι όλο και πιο πολύ. Η μέρα ξεκινάει έτσι, κι αυτό συμβαίνει πολλές φορές.

Δεν το λέω σε κανέναν και μονάχα πολύ αργότερα ρωτάω τη μητέρα για αυτό. Από το κόκκινο παντού, εκείνη αναγνωρίζει την πανσιόν στο Κάρλσμπαρντ, όπου είχε περάσει με τον πατέρα κι εμένα το καλοκαίρι του 1907. Για το δίχρονο που ήμουν τότε είχαν πάρει μαζί τους μια νταντά από τη Βουλγαρία, που κι η ίδια δεν ήταν καλά καλά δεκαπέντε χρόνων. Πρωί πρωί η κοπέλα συνηθίζει να βγαίνει έ-

Ξω αγκαλιά με το παιδί μιλάει μόνο βουλγαρικά, αλλά τα βγάζει μια χαρά πέρα στο Κάρλομπαντ, που σφύζει από ζωή, και επιστρέφει πάντα στην ώρα της με το παιδί. Μια φορά τη βλέπουν στο δρόμο μ' έναν άγνωστο νεαρό, εκείνη δεν ξέρει να πει τίποτα γι' αυτόν, μια τυχαία γνωριμία. Μετά από λίγες βδομάδες αποδεικνύεται ότι ο νεαρός μένει στο δωμάτιο ακριβώς απέναντί μας, στην άλλη μεριά του διαδρόμου. Καμιά φορά, το κορίτσι πηγαίνει τα βράδια στα πεταχτά στην κάμαρά του. Οι γονείς νιώθουν υπεύθυνοι γι' αυτή και τη στέλνουν αμέσως πίσω στη Βουλγαρία.

Οι δυο τους, το κορίτσι κι ο νεαρός, έβγαιναν πολύ νωρίς από το σπίτι: μ' αυτό τον τρόπο πρέπει να συναντήθηκαν για πρώτη φορά, έτσι πρέπει να ξεκίνησε. Η απειλή με το σουγιά έκανε τη δουλειά της, το παιδί σιώπησε δέκα χρόνια.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΕΡΗΦΑΝΙΑ

Το Ρουσσούκ, στον Κάτω Δούναβη, εκεί όπου ήρθα στον κόσμο, ήταν μια θαυμάσια πόλη για ένα παιδί, κι όταν λέω ότι βρίσκεται στη Βουλγαρία, δεν δίνω γι' αυτήν παρά μονάχα μια εικόνα φτωχή, διότι εκεί ζούσαν άνθρωποι με πολύ διαφορετικές μεταξύ τους καταγωγές: σε μια μέρα μπορούσες ν' ακούσεις επτά ή οχτώ γλώσσες. Εκτός από τους Βούλγαρους, επαρχιώτες οι περισσότεροι, υπήρχαν και πολλοί Τούρκοι, που είχαν τη δική τους συνοικία, και μ' αυτή συνόρευε η συνοικία των Σεφαρδιτών,* η δική μας συνοικία. Υπήρχαν και Έλληνες, Αλβανοί, Αρμένιοι, Τσιγγάνοι. Από την αντίπερα όχθη του Δούναβη έρχονταν Ρουμάνοι – η παραμάνα μου, που όμως δεν τη θυμάμαι, ήταν κι αυτή Ρουμάνα. Πού και πού μπορούσες να συναντήσεις και Ρώσους.

Παιδί εγώ τότε, δεν είχα ξεκάθαρη εικόνα αυτής της πολυμορφίας, ένιωθα όμως αδιάκοπα στο πετσί μου τις επιδράσεις της. Με-

* Ονομασία αρχικά για τους Ισπανοεβραίους, αλλά σιγά σιγά έτσι ονομάστηκαν όλοι οι Εβραίοι της Μεσογείου (Σ.τ.Μ.).

ρικές μορφές έμειναν στη μνήμη μου απλά και μόνο επειδή ανήκαν σε κάποια ιδιαίτερη φυλή και ξεχώριζαν από τους άλλους λόγω της φορεσιάς τους. Ανάμεσα στους υπηρέτες που είχαμε στο σπίτι στη διάρκεια εκείνων των έξι χρόνων ήταν κάποτε κι ένας Τσερκέζος κι αργότερα ένας Αρμένιος. Η καλύτερη φιλενάδα της μητέρας μου ήταν η Όλγα, μια Ρωσίδα. Μια φορά τη βδομάδα έρχονταν Τσιγγάνοι στην αυλή μας, τόσο πολλοί, που στα μάτια μου φάνταζαν ολόκληρος λαός – και για τον τρόπο με τον οποίο με γέμιζαν έχω ακόμα κάμποσα να πω.

Το Ρουσσούκ ήταν παλιό λιμάνι του Δούναβη και σαν τέτοιο είχε μια κάποια σπουδαιότητα. Ως λιμάνι προσέλκυε ανθρώπους από παντού, και για το Δούναβη γινόταν διαρκώς λόγος. Άκουγες ιστορίες για εκείνα τα ξεχωριστά χρόνια, όταν το ποτάμι ήταν καλυμμένο από στρώμα πάγου: ιστορίες για ταξίδια με έλκηθρα πάνω στο παγωμένο ποτάμι μέχρι απέναντι στη Ρουμανία: για πεινασμένους λύκους που κυνηγούσαν τ' άλογα που έσερναν τα έλκηθρα.

Οι λύκοι ήταν τα πρώτα άγρια ζώα για τα οποία άκουσα να διηγούνται. Στα παραμύθια που μου 'λεγαν οι Βουλγάρες χωριατοπούλες γινόταν λόγος για λυκάνθρωπους, και με μια μάσκα λύκου στο πρόσωπο με τρώμαξε ένα βράδυ ο πατέρας μου.

Δύσκολα θα καταφέρω να μεταδώσω την εικόνα της πολυχρωμίας από εκείνα τα πρώτα χρόνια στο Ρουσσούκ, χρόνια με πάθος και τρομάρα. Όλα όσα βίωσα αργότερα είχαν συμβεί κιόλας στο Ρουσσούκ. Ο υπόλοιπος κόσμος εκεί λεγόταν Ευρώπη, κι όταν κάποιος ανέβαινε το Δούναβη ίσαμε τη Βιέννη, έλεγαν ότι πηγαίνει στην Ευρώπη – εκεί άρχιζε η Ευρώπη, εκεί όπου κάποτε ήταν τα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι περισσότεροι από τους Σεφαρδίτες εξακολουθούσαν να είναι Τούρκοι υπήκοοι. Είχαν περάσει καλά υπό την κυριαρχία των Τούρκων, καλύτερα απ' ό,τι οι χριστιανοί Σλάβοι των Βαλκανίων. Μα επειδή πολλοί απ' τους Σεφαρδίτες ήταν εύποροι έμποροι, το νέο βουλγαρικό καθεστώς διατηρούσε καλές σχέσεις μαζί τους, κι ο Φερδινάνδος, ο βασιλιάς που κυβέρνησε καιρό πολύ, λογιζόταν φίλος των Εβραίων.

Οι Σεφαρδίτες είχαν κάπως πολύπλοκα πιστεύω. Ήταν θρησκευόμενοι Εβραίοι, για τους οποίους η θρησκευτική κοινότητα ή-

ταν σημαντική. Αυτή η θρησκευτική κοινότητα βρισκόταν, δίχως υπερβάλλοντα ζήλο, στο επίκεντρο της ύπαρξής τους. Όμως θεωρούσαν τους εαυτούς τους Εβραίους ιδιαίτερου είδους, κι αυτό είχε να κάνει με την ισπανική τους παράδοση. Στη διάρκεια των αιώνων από την εκδίωξή τους, τα ισπανικά που μιλούσαν μεταξύ τους είχαν αλλοιωθεί πολύ λίγο. Στη γλώσσα τους είχαν αφομοιωθεί βέβαια και μερικές τούρκικες λέξεις, αλλά ήταν αναγνωρίσιμες ως τούρκικες και σχεδόν πάντα υπήρχαν γι' αυτές και οι αντίστοιχες ισπανικές. Τα πρώτα παιδικά τραγούδια που άκουσα ήταν ισπανικά, και άκουγα και πολλά παλιά ισπανικά «romances»· αυτό που είχε όμως τη μεγαλύτερη δύναμη και που ήταν ακαταμάχητο για ένα παιδί ήταν το ισπανικό φρόνημα. Αφ' υψηλού, με έπαρση αφελή, αντιμετώπιζε η κοινότητα των Σεφαρδιτών τους άλλους Εβραίους· μια λέξη πάντοτε φορτισμένη με περιφρόνηση ήταν η «Τεντέσκο», που σήμαινε Γερμανός ή Εβραίος Ασκεναζίμ.* Ήταν αδιανόητο να παντρευτεί κανείς μια «Τεντέσκα», και μεταξύ των πολλών οικογενειών για τις οποίες άκουγα σαν παιδί να μιλούν στο Ρουσσούκ ή που τις γνώριζα ο ίδιος, δεν θυμάμαι ούτε μια περίπτωση ενός τέτοιου μεικτού γάμου. Δεν ήμουν καλά καλά έξι χρόνων όταν ο παππούς μου με προειδοποίησε για έναν τέτοιο ανάρμοστο γάμο στο μέλλον. Έλα όμως που το πράγμα δεν σταματούσε σ' αυτή τη γενική διάκριση. Υπήρχαν και ανάμεσα στους ίδιους τους Σεφαρδίτες οι «καλές οικογένειες», οι από παλιά πλούσιες. Τα πιο περήφανα λόγια που μπορούσες ν' ακούσεις για κάποιον ήταν τα «es de buena familia», είναι από καλή οικογένεια. Πόσες και πόσες φορές, μέχρι κορεσμού θα έλεγα, δεν το έχω ακούσει αυτό από τη μητέρα. Όποτε κι αν μιλούσε με λατρεία για το Μπούργκτεατερ** και διάβαζε μαζί μου Σαίξπηρ, ναι, ακόμα και πολύ αργότερα, όταν μιλούσε για τον Στρίντμπεργκ, που έγινε ο αγαπημένος της συγγραφέας, δεν ντρεπόταν να λέει για τον εαυτό

* Ονομασία, σε αντιδιαστολή με τους Σεφαρδίτες, για τους Εβραίους των βόρειων ευρωπαϊκών χωρών (Σ.τ.Μ.).

** Μπούργκτεατερ: Κρατικό θέατρο της Βιέννης, που άνοιξε τις πύλες του στο κοινό το 1748. Ανήκει στις πιο παλιές και πλούσιες σε παράδοση θεατρικές σιηνές του κόσμου (Σ.τ.Μ.).

της ότι καταγόταν από καλή οικογένεια, που καλύτερή της δεν υπήρχε. Εκείνη, που οι λογοτεχνίες των πλούσιων σε πολιτισμό λαών –των οποίων τις γλώσσες κατείχε– αποτέλεσαν το πραγματικό νόημα της ζωής της, καμιά αντίφαση δεν αισθανόταν ανάμεσα σ' αυτή την παθιασμένη καθολικότητα και την αλαζονική περηφάνια για την οικογένειά της, την οποία τροφοδοτούσε ακατάπαιστα.

Ακόμα και την εποχή που ήμουν ακόμη απόλυτα δέσμιος της γοητείας της –εκείνη μου άνοιγε όλες τις πύλες του πνεύματος, κι εγώ την ακολουθούσα τυφλά και μ' ενθουσιασμό– ήδη από τότε λοιπόν πρόσεξα αυτή την αντίθεση που με βασάνιζε και με τάραιζε, και σε αμέτρητες συζητήσεις, σε κάθε φάση της νιότης μου, μιλούσα μαζί της γι' αυτό και της το καταμαρτυρούσα, αλλά εκείνη ούτε που έδινε σημασία. Η περηφάνια της είχε βρει από νωρίς κανάλια που τα διέπλεε απαραπλάνητη. Εμένα όμως με προκατέλαβε από νωρίς αυτή της η στενοκεφαλιά, που δεν την καταλάβαινα, ενάντια σε κάθε είδος έπαρσης που είχε να κάνει με την καταγωγή. Δεν μπορώ να πάρω στα σοβαρά ανθρώπους που νιώθουν την περηφάνια της κάστας, όποια κι αν είναι αυτή· τους βλέπω σαν ζώα εξωτικά αλλά και κάπως γελοία. Συλλαμβάνω τον εαυτό μου να είναι αντίστροφα προκατειλημμένος με ανθρώπους που λόγω της καταγωγής τους φαντάζονται πως είναι κάτι καλύτερο. Τους λίγους αριστοκράτες φίλους μου χρειάστηκε πρώτα να τους συγχωρήσω που μιλούσαν για την καταγωγή τους, κι αν είχαν υποψιαστεί πόσο κόπο μου στοίχιζε αυτό, θα παραιτούνταν από τη φιλία μου. Όλες οι προκαταλήψεις ορίζονται από άλλες προκαταλήψεις, και πιο συχνές είναι εκείνες που απορρέουν από τις αντιθέσεις τους.

Σ' αυτό έρχεται να προστεθεί το ότι η κάστα στην οποία κατέτασσε τον εαυτό της η μητέρα μου ήταν, παράλληλα με την ισπανική της καταγωγή, και κάστα του χρήματος. Στην οικογένειά μου ήταν (και κυρίως στη δική της) που είδα τι παθαίνουν οι άνθρωποι εξαιτίας του χρήματος. Χειρότερους έβρισκα εκείνους που πιο πρόθυμα παραδίδονταν στο χρήμα. Γνώρισα όλα τα μεταβατικά στάδια από τη φιλαργυρία στη manía καταδίωξης. Είδα αδέρφια να καταστρέφουν εξαιτίας της φιλαργυρίας τους ο ένας τον άλλο σε πολύχρονες δίκες και που συνέχιζαν ν' αντιδικούν κι όταν δεν υπήρχαν πια άλ-

λα χρήματα για να ξεοδέψουν. Ήταν κι αυτοί από την ίδια «καλή» οικογένεια, για την οποία τόση περηφάνια ένωθε η μητέρα. Το έζησε κι η ίδια, μιλούσαμε συχνά γι' αυτό. Ο νους της ήταν διεισδυτικός, η ανθρωπογνωσία της εκπαιδευμένη από τα μεγάλα έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας αλλά και από τις εμπειρίες της δικής της ζωής. Αναγνώριζε τα κίνητρα του παράλογου αλληλοσπαραγμού που ταλάγιζε την οικογένειά της· εύκολα θα μπορούσε να γράψει μυθιστόρημα γι' αυτό. Όμως η περηφάνια που ένωθε γι' αυτή την ίδια οικογένεια παρέμενε ακλόνητη. Αν ήταν αγάπη, θα το κατανοούσα πιο εύκολα. Μα πολλούς από τους πρωταγωνιστές δεν τους αγαπούσε καν, με μερικούς ήταν αγανακτισμένη, για άλλους ένωθε περιφρόνηση – για την οικογένεια ως σύνολο ένωθε μόνο περηφάνια.

Αργά αναγνώρισα ότι είμαι κι εγώ – αν το μεταφέρουμε στο μέτρο της ανθρωπότητας – ακριβώς σαν κι εκείνη. Πέρασα το καλύτερο κομμάτι της ζωής μου προσπαθώντας να πάρω μυρωδιά τον άνθρωπο όπως εμφανίζεται στους ιστορικούς πολιτισμούς. Εξέτασα και ανέλυσα την εξουσία τόσο ανηλεώς, όσο η μητέρα μου τις δίκες στην οικογένειά της. Λίγα κακά υπάρχουν που δεν θα είχα να πω για τον άνθρωπο όπως και για την ανθρωπότητα. Κι όμως, η περηφάνια που νιώθω γι' αυτήν εξακολουθεί να είναι τόσο μεγάλη, που μονάχα ένα πράγμα μισώ πραγματικά: τον εχθρό της, το θάνατο.

«ΚΑΚΟ ΙΑ ΓΑΛΛΙΝΙΚΑ»
ΛΥΚΟΙ ΚΑΙ ΛΥΚΑΝΘΡΩΠΟΙ

Μια λέξη συνυφασμένη με τρομερό ζήλο και συνάμα τρυφερή, που την άκουγα συχνά, ήταν η «la butica». Έτσι αποκαλούσαν το μαγαζί, το κατάστημα όπου ο παππούς κι οι γιοι του περνούσαν τη μέρα τους. Εμένα σπάνια μ' έπαιρναν μαζί τους, επειδή ήμουν πολύ μικρός. Το μαγαζί βρισκόταν σ' έναν πολύ κατηφορικό δρόμο, ο οποίος οδηγούσε από το ύψωμα όπου ήταν οι πλουσιότερες συνοικίες του Ρουσοσόκ κατευθείαν στο λιμάνι. Σ' αυτό το δρόμο βρισκόταν όλα τα μεγάλα καταστήματα· του παππού στεγαζόταν σ' ένα τριώροφο κτήριο, που στα μάτια μου φάνταζε μεγαλοπρεπές και ψηλό, αφού

τα σπίτια πάνω στο λόφο ήταν μονώροφα. Σ' αυτό το ψηλό κτήριο ο παππούς πουλούσε αποικιακά είδη στη χοντρική, ήταν ένα ευρύχωρο μαγαζί που μύριζε υπέροχα. Στο πάτωμα ήταν ακουμπισμένα μεγάλα, ανοιχτά σακιά με κάθε λογής δημητριακά· υπήρχαν εκεί σακιά με κεχρί, με κριθάρι και με ρύζι. Όταν τα χέρια μου ήταν καθαρά, ο παππούς με άφηνε να τα χώνω μέσα για να αισθανθώ τους σπόρους. Ήταν ευχάριστη εκείνη η αίσθηση· γέμιζα το χέρι με κόκκους, το σήκωνα, τους μύριζα και τους άφηνα να ξανακυλήσουν αργά στο σακί· το 'κανα συχνά, και μόλο που υπήρχαν πολλά παράξενα πράγματα στο μαγαζί, αυτό μου ήταν το πιο ευχάριστο και δύσκολο με απομάκρυνες από τα σακιά. Είχε και τσάι στο μαγαζί και καφέ και ιδίως σοκολάτα. Τα πάντα υπήρχαν σε μεγάλες ποσότητες και ήταν όμορφα αμπαλαρισμένα. Τίποτα δεν πουλιόταν στη λιανική, όπως συνέβαινε στα συνηθισμένα μαγαζιά· ιδιαίτερα μου άρεσαν τ' ανοιχτά στο πάτωμα σακιά, γιατί δεν ήταν πολύ ψηλά για το μπόι μου, κι έτσι χώνοντας το χέρι μου μέσα, μπορούσα να αισθανθώ τους διάφορους σπόρους, και για μένα αυτό ήταν σημαντικό.

Τα περισσότερα πράγματα που υπήρχαν εκεί ήταν φαγώσιμα, όχι όμως όλα. Υπήρχαν σπύρτα, σαπούνια και κεριά. Υπήρχαν ακόμα και μαχαίρια, ψαλίδια, ακονόπετρες και δρεπάνια. Οι χωρικοί που έρχονταν από τα χωριά για να ψωνίσουν στέκονταν ώρα πολλή μπροστά σ' εκείνα τα εμπορεύματα και έλεγχαν με τα δάχτυλα την αιχμηρότητά τους. Εγώ τους κοιτούσα γεμάτος ενδιαφέρον και λιγάκι φοβισμένος – εμένα μου ήταν απαγορευμένο ν' αγγίζω μαχαίρια. Κάποτε ένας χωρικός, που το πρόσωπό μου πρέπει μάλλον να τον διασκέδαζε, έπιασε τον αντίχειρά μου, τον έβαλε πλάι στο δικό του και μου έδειξε πόσο σκληρό ήταν το πετσί του.

Σοκολάτα δεν έπαιρνα όμως ποτέ για δώρο· ο παππούς, που καθόταν σ' ένα γραφείο στο πίσω μέρος του μαγαζιού, διηθύνε αυστηρά, και τα πάντα πωλούνταν στη χονδρική. Στο σπίτι μου έδειχνε την αγάπη του επειδή είχαμε το ίδιο όνομα, ακόμα και το μικρό. Στο μαγαζί όμως δεν με καλόβλεπε και ποτέ δεν μου επέτρεπε να μείνω πολύ. Όταν έδινε μια εντολή, ο υπάλληλος που ήταν αποδέκτης της έτρεχε βιαστικός, και μερικές φορές κάποιος απ' αυτούς έφευγε με δέματα από το μαγαζί. Πιο πολύ συμπαθούσα έναν αδύνατο, φτωχι-

κά ντυμένο μεσόκοπο άντρα, που χαμογελούσε πάντα αφηρημένος. Οι κινήσεις του ήταν αβέβαιες και τινάζοταν τρομαγμένος όποτε έλεγε κάτι ο παππούς. Έμοιαζε να ονειροπολεί και ήταν πολύ διαφορετικός από τους άλλους ανθρώπους που έβλεπα στο μαγαζί. Για μένα είχε πάντα μια καλή κουβέντα και μιλούσε τόσο μπερδεμένα που δεν τον καταλάβαινα, το ένιωθα όμως ότι έτρεφε φιλικά αισθήματα απέναντί μου. Τον έλεγαν Τσέλεμπον και απασχολούνταν στο μαγαζί από οίκτο, ο φτωχός και απελπιστικά ανάξιος συγγενής. Άκουγα συνέχεια να φωνάζουν τ' όνομά του, Τσέλεμπον, όπως έναν υπηρέτη· έτσι έμεινε στη θύμησή μου και μόνο έπειτα από πολύ καιρό έμαθα ότι ήταν αδερφός του παππού.

Ο δρόμος μπροστά από τη μεγάλη αυλόπορτά μας ήταν σκονισμένος και βαρετά ήσυχος. Όταν έβρεχε δυνατά, μεταμορφωνόταν σε βούρκο που πάνω του οι άμαξες έσκαβαν βαθιά τα ίχνη τους. Εμένα δεν μ' άφηναν να παίζω στο δρόμο, στη μεγάλη αυλή μας υπήρχε αρκετός χώρος, και ήταν επιπλέον και ασφαλής. Μια ώρα ώρες άκουγα απέξω ένα παράφορο κακάρισμα που γρήγορα γινόταν δυνατότερο και πιο ξαναμιμένο. Έπειτα δεν περνούσε πολλή ώρα και στην αυλή ορμούσε κακαρίζοντας και τρέμοντας από το φόβο ένας άντρας με μαύρα ξεσκισμένα ρούχα, που προσπαθούσε να ξεφύγει από τα παιδιά του δρόμου. Τον κυνηγούσαν όλα μαζί, φώναζαν «Κάκο! Κάκο!» και κακάριζαν σαν κότες. Εκείνος φοβόταν τις κότες, και γι' αυτό τον κυνηγούσαν. Προπορευόταν μερικά βήματα και μεταμορφωνόταν μπρος στα μάτια μου κι ο ίδιος σε κότα. Κακάριζε παράφορα, αλλά ήταν απελπισμένα φοβισμένος, κι έκανε με τα χέρια του κινήσεις σαν να φτεροκοπούσε. Ορμούσε με κομμένη την ανάσα στις σκάλες που οδηγούσαν στο σπίτι του παππού, αλλά ποτέ δεν τολμούσε να περάσει το κατώφλι παρά πηδούσε κάτω από την άλλη μεριά και κειτόταν εκεί ασάλευτος. Τα παιδιά σταματούσαν κακαρίζοντας μπροστά στην αυλόπορτα, τους ήταν απαγορευμένο να μπουν στην αυλή. Όταν εκείνος κειτόταν εκεί σαν πεθαμένος, φοβούνταν λιγάκι κι έφευγαν. Όμως δεν αργούσαν ν' αρχίσουν απέξω το θριαμβευτικό τους τραγούδι: «Kako la gallinica! Kako la gallinica!»—«Κάκο το κοτοπουλάκι! Κάκο το κοτοπουλάκι!»—Όσο ακούγονταν οι φωνές τους, ο Κάκο έμενε εκεί ασάλευτος. Σαν έπαυαν, σηκώνό-

ταν, τίνιζε τα ρούχα του, κοίταζε προσεκτικά γύρω του, αφουγκραζόταν για λίγο φοβισμένος κι έφευγε από την αυλή σιγοπερπατώντας, σκυμμένος αλλά αθόρυβος σαν γάτα. Τώρα δεν ήταν πια κοτόπουλο, δεν φτεροκοπούσε ούτε κακάριζε και ήταν πάλι ο τσακισμένος ηλίθιος της περιοχής.

Μερικές φορές, όταν τα παιδιά τον παραμόνευαν στο δρόμο όχι και πολύ μακριά από κει, το αποτρόπαιο παιχνίδι άρχιζε ξανά από την αρχή. Συνήθως μεταφερόταν αλλού, σε άλλο δρόμο, κι εγώ δεν το έβλεπα πια. Ίσως και να ένιωθα οίκτο για τον Κάκο, τρώμαζα πάντα όταν πηδούσε κάτω, αλλά αυτό που ποτέ δεν χόρταινα, αυτό που κάθε φορά το παρακολουθούσα με την ίδια έξαψη, ήταν η μεταμόρφωσή του σε τεράστια μαύρη κότα. Δεν καταλάβαινα γιατί τον κυνηγούσαν τα παιδιά, κι όταν μετά το πήδημά του κειτόταν στο έδαφος ασάλευτος, φοβόμουν μην και δεν ξανασηκωνόταν και δεν ξαναγινόταν ποτέ ξανά κότα.

Ο Δούναβης είναι πολύ πλατύς στο βουλγαρικό του κομμάτι. Το Γκιουργκίου, η αντίπερα πόλη, ανήκε στη Ρουμανία. Από κει έλεγαν πως ήθε η παραμιά που με τάισε με το γάλα της. Ήταν, έτσι άκουγα να λένε, μια δυνατή χωριάτισσα γεμάτη υγεία, και έθρεφε συνέχεια και το δικό της το παιδί, που το 'φερνε μαζί της. Δεν άκουγα παρά εκθειαστικά λόγια γι' αυτήν, και μόλο που δεν τη θυμάμαι, χάρι σ' εκείνην η λέξη «ρουμάνικος» διατήρησε για μένα μια ζεστασιά.

Σπάνιζε ο Δούναβης να παγώνει το χειμώνα, κι ο κόσμος είχε να διηγηθεί συναρπαστικές ιστορίες για τα χρόνια εκείνα. Η μητέρα στα νιάτα της πήγαινε συχνά με έλκηθρο απέναντι, στη Ρουμανία· κάποτε μου έδειξε τις ζεστές γούνες με τις οποίες τυλιγόταν σ' αυτά της τα ταξίδια. Όταν έκανε πάρα πολύ κρύο, κατέβαιναν λύκοι από τα βουνά και ξελιγωμένοι από την πείνα ορμούσαν καταπάνω στα άλογα που τραβούσαν τα έλκηθρα. Ο αμαξάς προσπαθούσε να τους διώξει με το μαστίγιο, ήταν όμως ανώφελο και τελικά αναγκάζονταν να τους πυροβολήσουν. Σ' ένα τέτοιο ταξίδι αποδείχτηκε ότι δεν είχαν πάρει μαζί τους τίποτα με το οποίο θα μπορούσαν να πυροβολήσουν. Ένας ένοπλος Τσερκέζος, που ζούσε σαν υπηρέτης στο σπίτι, ήταν να πάει μαζί τους, δεν εμφανίστηκε όμως κι ο αμαξάς ξεκίνησε δίχως αυτόν. Δυσκολεύτηκαν να κρατήσουν μακριά τους λύ-

κους και βρέθηκαν σε μεγάλο κίνδυνο. Αν δεν είχαν συναντήσει τυχαία ένα έλκηθρο με δύο άντρες, οι οποίοι πυροβόλησαν και σκότωσαν ένα λύκο κι έδιωξαν τους άλλους, μπορεί και να 'χαν άσχημη κατάληξη. Η μητέρα είχε πάρει μεγάλη λαχτάρα τότε και δεν ήταν λίγες οι φορές που περιέγραφε τις κόκκινες γλώσσες των λύκων, οι οποίοι είχαν πλησιάσει τόσο πολύ, που τους έβλεπε στον ύπνο της για πολλά χρόνια μετά.

Εγώ ζητιάνευα συχνά ν' ακούσω αυτή την ιστορία, και σ' εκείνη άρρεσε να μου τη διηγείται. Έτσι οι λύκοι έγιναν τ' άγρια ζώα που ζωντάνευαν πρώτα τη φαντασία μου. Ο τρόμος που ένιωθα γι' αυτούς τρεφόταν από τα παραμύθια που άκουγα από τις Βουλγάρες χωριατοπούλες. Πεντέξι απ' αυτές ζούσαν μόνιμα στο σπίτι μας. Ήταν πολύ νέες, ίσως δέκα ή δώδεκα χρόνων, κοπέλες που οι οικογένειές τους τις είχαν στείλει στην πόλη για να δουλέψουν ως υπηρέτριες στα σπίτια των αστών. Περιπατούσαν ξυπόλυτες μες στο σπίτι και ήταν πάντα με το χαμόγελο στα χείλη· δεν είχαν πολλά να κάνουν, και έκαναν τα πάντα όλες μαζί, αυτές πρώτες συντρόφευαν τα παιχνίδια μου.

Τα βράδια, όποτε έβγαιναν οι γονείς, έμενα μαζί τους στο σπίτι. Απ' άκρη σ' άκρη στους τοίχους του μεγάλου σαλονιού ήταν ακουμπισμένοι τούρκικοι σοφάδες. Εκτός από τα χαλιά που υπήρχαν παντού κι από μερικά μικρά τραπεζάκια, αυτοί αποτελούσαν τη μοναδική μόνιμη επίπλωση αυτού του δωματίου την οποία μπορώ να θυμηθώ. Σαν σκοτεινίαζε, τα κορίτσια τα 'ζωνε ο φόβος. Κουρνιαζαμε τότε σ' έναν από τους σοφάδες ακριβώς πλάι στο παράθυρο, στριμωγμένοι ο ένας πλάι στον άλλο, εγώ ακριβώς στη μέση, και άρχιζαν οι μικρές Βουλγάρες τις ιστορίες τους για λυκάνθρωπους και βρικόλακες. Σαν τέλειανε η μια ιστορία άρχιζε κιόλας η επόμενη· ήταν ανατριχιαστικό, κι όμως ένιωθα καλά έτσι που ήμουν απ' όλες τις μπάντες σφιχτά κολλημένος στα κορίτσια. Τόσο πολύ φοβόμασταν, που κανένας μας δεν τολμούσε να σηκωθεί, κι όταν επέστρεφαν οι γονείς, μας έβρισκαν όλους ένα κουβάρι να τρέμουμε.

Από τα παραμύθια που άκουγα, στη θύμησή μου έμειναν μονάχα εκείνα για λυκάνθρωπους και βρικόλακες. Ίσως και να μην έλεγαν άλλα στο σπίτι. Είναι αδύνατον να πιάσω στα χέρια μου βιβλίο

με βαλκανικά παραμύθια δίχως ν' αναγνωρίσω αμέσως κάποια απ' αυτά. Τα έχω ολοζώντανα στη μνήμη μου με κάθε λεπτομέρεια, αλλά όχι στη γλώσσα στην οποία τα είχα ακούσει. Τα είχα ακούσει στα βουλγαρικά, μα τα γνωρίζω σαν γερμανικά – αυτή η μυστηριώδης μεταφορά είναι ίσως ό,τι πιο παράξενο έχω να διηγηθώ από τη νιότη μου, και καθώς το γλωσσικό πεπρωμένο των περισσότερων παιδιών εξελίσσεται διαφορετικά, θα ήταν ίσως καλό να πω δυο λόγια γι' αυτό.

Οι γονείς μου μιλούσαν μεταξύ τους γερμανικά, και τα όσα έλεγαν σ' αυτή τη γλώσσα δεν ήταν για τα δικά μου τ' αυτιά. Μ' εμάς τα παιδιά και με όλους τους συγγενείς και φίλους μιλούσαν ισπανικά. Αυτή ήταν η καθημερινή γλώσσα, επρόκειτο ωστόσο για παρωχημένα ισπανικά, που τ' άκουγα και αργότερα συχνά και δεν τα ξέχασα ποτέ. Οι χωριατοπούλες στο σπίτι μας ήξεραν μόνο βουλγαρικά, και πρέπει να τα έμαθα κυρίως απ' αυτές. Μα επειδή δεν πήγα ποτέ σε βουλγαρικό σχολείο και έφυγα από το Ρουσοβίκ στα έξι μου χρόνια, πολύ σύντομα τα ξέχασα εντελώς. Όλα τα συμβάντα εκείνων των πρώτων χρόνων διαδραματιζόνταν στα ισπανικά ή στα βουλγαρικά. Αργότερα μεταφράστηκαν μέσα μου κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στα γερμανικά. Μονάχα ιδιαίτερα δραματικά περιστατικά, φόννοι και σκοτωμοί φέρ' ειπείν, όπως κι οι χειρότερες τρομάρες, μου εντυπώθηκαν με την ισπανική τους διατύπωση· αυτά ωστόσο με την παραμικρή λεπτομέρεια και άφθαρτα από το χρόνο. Όλα τα υπόλοιπα, δηλαδή τα περισσότερα, και κυρίως ό,τι βουλγαρικό, όπως τα παραμύθια, τα 'χω στο μυαλό μου στα γερμανικά.

Πώς ακριβώς έγινε αυτό, δεν είμαι σε θέση να το πω. Δεν ξέρω ποια χρονική στιγμή, με ποια ευκαιρία μεταφράστηκε μέσα μου το ένα ή το άλλο απ' αυτά. Δεν το ερευνήσα ποτέ, ίσως να φοβόμουνα μήπως έπειτα από μια μεθοδική εξέταση, που θα γινόταν με κριτήρια αυστηρά, καταστρέψω το πιο πολύτιμο μέρος από τις μνήμες που κουβαλώ μέσα μου. Μονάχα τούτο μπορώ να πω με βεβαιότητα: τα συμβάντα εκείνων των χρόνων μου είναι παρόντα με όλη τη δύναμη και τη φρεσκάδα τους – τρεφόμενα απ' αυτά πάνω από εξήντα χρόνια – μα στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι συνδεδεμένα με λέξεις που τότε μου ήταν άγνωστες. Μου μοιάζει φυσικό να τις κα-

ταγράφω τώρα, δεν έχω την αίσθηση ότι κάνοντάς το αλλάζω ή διαστρέφω κάτι. Δεν είναι σαν τη λογοτεχνική μετάφραση ενός βιβλίου από μια γλώσσα σε μια άλλη, είναι μια μετάφραση που πραγματοποιήθηκε από μόνη της στο υποσυνείδητο, και καθώς συνήθως αποφεύγω σαν την πανούκλα αυτή τη λέξη που μέσα από την υπερβολική χρησιμοποίησή της έφτασε να μη λέει πια απολύτως τίποτα, ως μου συγχωρεθεί η χρήση της σ' αυτή τη μία και μοναδική περίπτωση.

ΤΟ ΤΣΕΚΟΥΡΙ ΤΟΥ ΑΡΜΕΝΗ
ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ

Η απόλαυση που προσφέρει το τοπογραφικό σχέδιο, στην οποία με ευκολία ενδίδει η πένα του Σταντάλ στο βιβλίο του *Η ζωή του Ανρί Μπριλάρ*, εμένα δεν μου είναι δοσμένη, και προς μεγάλη μου λύπη ήμουν πάντα κακός σχεδιαστής. Έτσι αναγκάζομαι να περιγράψω εν συντομία τη διάταξη που είχαν οι κατοικίες γύρω από την αυλή μας στο Ρουσσούνκ.

Σαν έμπαινες από το δρόμο στην αυλή, έβλεπες στα δεξιά σου το σπίτι του παππού Κανέτι. Αυτό φάνταζε μεγαλοπρεπέστερο από τα άλλα σπίτια, ήταν και ψηλότερο. Δεν θα μπορούσα όμως να πω αν είχε πάνω όροφο, σε αντίθεση με τ' άλλα μονώροφα σπίτια. Πάντως έδινε την εντύπωση ότι ήταν ψηλότερο επειδή είχε περισσότερα σκαλοπάτια που οδηγούσαν σ' αυτό. Ήταν και πιο φωτεινό από τα άλλα σπίτια, ίσως ήταν βαμμένο με ανοιχτό χρώμα.

Απέναντί του, στ' αριστερά της αυλόπορτας, ήταν το σπίτι όπου έμενε η μεγαλύτερη αδερφή του πατέρα, η θεία Σοφί με τον άντρα της, το θείο Νάταν. Το επίθετο του θείου ήταν Έλγκακιμ, ένα όνομα που ποτέ δεν μου άρεσε, ίσως μου ξένιζε επειδή δεν ηχούσε ισπανικό όπως όλα τ' άλλα ονόματα. Αυτοί οι θείοι είχαν τρία παιδιά, τη Ρέγκινε, τον Ζακ και τη Λαουρίκα. Αυτή η τελευταία, που ήταν η μικρότερη, με περνούσε παρ' όλα αυτά τέσσερα χρόνια, μια διαφορά ηλικίας που έμελλε να διαδραματίσει έναν ολέθριο ρόλο.

Δίπλα σ' αυτό το σπίτι, στην ίδια ευθεία, επίσης στην αριστερή μεριά της αυλής, ήταν το δικό μας το σπίτι, που έμοιαζε μ' εκείνο του

θείου. Και στα δύο οδηγούσαν μερικά σκαλοπάτια, που κατέληγαν σε μια βεράντα στην πρόσοψη των σπιτιών.

Η αυλή ανάμεσα σ' αυτά τα τρία σπίτια ήταν πολύ μεγάλη· απέναντι από το δικό μας το σπίτι, μα όχι στη μέση της αυλής παρά κάπως παράμερα, ήταν το πηγάδι. Το νερό που βγάζαμε δεν ήταν αρκετό. Το μεγαλύτερο μέρος του νερού που χρειαζόμασταν ερχόταν από το Δούναβη μέσα σε τεράστια βαρέλια που τα τράβαγαν μουλάρια. Το νερό του Δούναβη δεν μπορούσες να το χρησιμοποιήσεις δίχως πρώτα να το βράσεις, κι έτσι τα μεγάλα καζάνια αραδιάζονταν στη βεράντα για να κρυσώσουν.

Πίσω από το πηγάδι, και χωρισμένο μ' ένα φράχτη από την αυλή, βρισκόταν το περιβόλι. Δεν ήταν ιδιαίτερα όμορφο, παρ'ότι συμμετρικό, και ίσως όχι τόσο παλιό· στο σόι της μητέρας υπήρχαν πολύ ομορφότερα περιβόλια.

Η πλευρά του σπιτιού μας όπου βρισκόταν η είσοδος που έβλεπε στη μεγάλη αυλή, ήταν η στενότερη πλευρά του. Από κει το σπίτι εκτεινόταν έπειτα σε μεγάλο βάθος, και μόλο που δεν είχε παρά μόνον αυτό το ισόγειο, το κράτησα στη θύμησή μου σαν πολύ ευρύχωρο. Από την πιο απομακρυσμένη μεριά της αυλής μπορούσες να κάνεις το γύρο του σπιτιού, κατά μήκος του, και έφτανες σε μια μικρότερη αυλή, όπου έβλεπε η κουζίνα. Εκεί στοιβάζονταν τα ξύλα που ήταν να κοπούν, κότες και χήνες σεργιάνιζαν ελεύθερες· στην ανοιχτή κουζίνα επικρατούσε πάντα ζωνρή κίνηση, η μαγείρισσα κουβαλούσε πράγματα έξω ή έπαιρνε μέσα κάποια άλλα, ενώ η μισή ντουζίνα των μικρών κοριτσιών έτρεχαν πάνω κάτω και ήταν πάντα πολυάσχολα.

Σ' αυτή την αυλή ήταν συχνά κάποιοι από τους υπηρέτες κι έκοβε ξύλα, κι εκείνον που θυμάμαι καλύτερα, ήταν ο φίλος μου, ο θλιμμένος Αρμένης. Έλεγε τραγούδια κόβοντας τα ξύλα, τραγούδια που δεν τα καταλάβαινα, μα που μου σπάραζαν την καρδιά. Όταν κάποτε ρώτησα τη μητέρα γιατί ήταν τόσο θλιμμένος, εκείνη είπε ότι κακοί άνθρωποι το 'χαν βάλει σκοπό να σκοτώσουν όλους τους Αρμένιους της Κωνσταντινούπολης, εκεί είχε χάσει όλη του την οικογένεια. Χωμένος σε μια κρυψώνα είχε δει τότε να σκοτώνουν την αδερφή του. Έπειτα διέφυγε στη Βουλγαρία κι ο πατέρας μου τον πήρε

στο σπίτι από συμπόνια. Όποτε έκοβε ξύλα, είτε η μητέρα, ο νους του πήγαινε πάντα στη μικρή του αδερφή, και γι' αυτό τραγουδούσε αυτά τα λυπητερά τραγούδια.

Με τον καιρό ένωσα μια βαθιά αγάπη γι' αυτόν. Όταν έκοβε ξύλα, ανέβαινα στον καναπέ στο τέλος του μακρόστενου σαλονιού, που το παράθυρό του έβλεπε στην αυλή της κουζίνας. Έσκυβα έξω από το παράθυρο και τον κοιτούσα, κι όταν έπιανε να τραγουδάει, ο νους μου πήγαινε στην αδερφή του – και τότε επιθυμούσα κάθε φορά κι εγώ μια μικρή αδερφή. Είχε ένα μεγάλο μαύρο μουστάκι ο φίλος μου και κατάμαυρα μαλλιά, και φάνταζε πανύψηλος στα μάτια μου, ίσως ελειδή τον έβλεπα όταν σήκωνε ψηλά το χέρι με το τσεκούρι. Τον αγαπούσα περισσότερο ακόμα κι απ' όσο αγαπούσα το βοηθό Τσέλεμπον, που τον συναντούσα, βλέπεις, πολύ σπάνια. Ανταλλάξαμε και μερικές κουβέντες, αλλά μονάχα λίγες, και δεν ξέρω πια σε ποια γλώσσα. Με περίμενε πάντως πριν αρχίσει να κόβει τα ξύλα. Σαν μ' έβλεπε, χαμογελούσε λιγάκι και σήκωνε το τσεκούρι – κι ήταν τρομερό με τι οργή το κατέβαζε πάνω στα ξύλα. Το πρόσωπό του σκοτείνιαζε τότε κι έπιανε να τραγουδάει τα θλιμμένα του τραγούδια. Όταν άφηνε κάτω το τσεκούρι, μου χαμογελούσε ξανά, κι εγώ περιμένα το χαμόγελό του όπως εκείνος εμένα, ο πρώτος πρόσφυγας στη ζωή μου.

Κάθε Παρασκευή έρχονταν οι Τσιγγάνοι. Στα εβραϊκά σπίτια οι Παρασκευές ήταν μια ατελείωτη προετοιμασία για τη γιορτή του Σαββάτου. Το σπίτι όλο ήταν στο πόδι για τη γενική φαίσινα: οι μικρές Βουλγάρες έτρεχαν σαν σβούρες πέρα δώθε, στην κουζίνα η κίνηση ήταν ζωηρή, κανένας δεν είχε χρόνο για μένα. Ήμουνα ολομόναχος και, με το πρόσωπο ζουληγμένο σ' εκείνο το παράθυρο του τεράστιου καθιστικού που έβλεπε στη μεγάλη αυλή, περιμένα τους Τσιγγάνους. Ζούσα με το φόβο και τον τρόμο τους. Υποθέτω πως έφταιγαν τα κορίτσια, που τ' ατέλειωτα βράδια, σαν ήμαστε κουρνιασμένοι μες στα σκοτάδια πάνω στο σοφά, μου 'λεγαν ιστορίες και για Τσιγγάνους. Σκεφτόμουν τα λόγια τους, ότι κλέβουν παιδιά, κι ήμουν πεισμένος ότι με είχαν βάλει στο μάτι.

Μα όσο κι αν φοβόμουν, για τίποτα στον κόσμο δεν θα έχανα αυτό το θέαμα, ήταν ένα θέαμα μεγαλοπρεπές αυτό που προσέφεραν. Η αυλόπορτα ανοιγόταν διάπλατα γι' αυτούς, καθότι χρειάζονταν χώρο πολύ. Έρχονταν σαν ολόκληρη φυλή, στη μέση ολόστητος ένας τυφλός πατριάρχης, ο προπάππος, όπως μου είπαν, ένας ωραίος, ασπρομάλλης γέρος ντυμένος με παρδαλά κουρέλια, που περπατούσε πολύ αργά στηριγμένος δεξιά κι αριστερά σε δυο ενήλικες εγγονές. Γύρω του, στριμωγμένοι ο ένας πάνω στον άλλο, Τσιγγάνοι κάθε ηλικίας, οι άντρες πολύ λίγοι, όλες σχεδόν γυναίκες και αμέτρητα παιδιά, τα πολύ μικρά στην αγκαλιά των μανάδων τους, τ' άλλα χοροπηδούσαν γύρω γύρω δίχως όμως ν' απομακρύνονται πολύ από τον περήφανο γέροντα, που παρέμενε πάντα το επίκεντρο. Η όλη πομπή είχε κάτι το τρομερά πυκνό, τόσους πολλούς ανθρώπους που μετακινούμενοι έμεναν τόσο κοντά ο ένας στον άλλο δεν έβλεπα συνήθως ποτέ· κι ήταν ακόμα και για τούτη την πολύ χρωματιστή πόλη ό,τι πιο χρωματιστό. Τα κουρέλια από τα οποία ήταν ραμμένα τα ρούχα τους έλαμπαν σε όλα τα χρώματα, μα περισσότερο ξεχώριζε το κόκκινο. Στους ώμους πολλών κρέμονταν σακιά, και ποτέ δεν τα κοιτούσα δίχως να σκεφτώ ότι μέσα είχαν κλεμμένα παιδιά.

Μου φάνταζαν σαν κάτι αναρίθμητο αυτοί οι Τσιγγάνοι, όταν όμως προσπαθώ σήμερα να υπολογίσω τον αριθμό τους με τη βοήθεια της εικόνας που έχω γι' αυτούς, θα έλεγα ότι δεν ήταν περισσότεροι από τριάντα με σαράντα άνθρωποι. Μια φορά, ποτέ άλλοτε δεν έβλεπα τόσους πολλούς ανθρώπους στη μεγάλη αυλή, κι επειδή προχωρούσαν τόσο αργά για χάρη του γέρου, τη γέμιζαν, έτσι μου φαινόταν, ατέλειωτα πολλή ώρα. Δεν έμεναν όμως εκεί, παρά έκαναν το γύρο του σπιτιού ίσαμε τη μικρότερη αυλή μπροστά από την κουζίνα, όπου ήταν στοιβαγμένα και τα ξύλα, κι εκεί στρώνονταν έπειτα κάτω.

Το 'χα συνήθεια να περιμένω τη στιγμή που θα έκαναν την εμφάνισή τους στην αυλόπορτα, και πριν αντικρίσω καλά καλά τον τυφλό γέροντα, έμπηγα κιόλας τις φωνές –«Τσιγγάνοι! Τσιγγάνοι!»– και τρέχοντας διέσχιζα απ' άκρη σ' άκρη το μεγάλο σαλόνι και τον ακόμα μεγαλύτερο διάδρομο, που συνέδεε το σαλόνι με την κουζίνα, μέχρι που έφτανα πίσω. Εκεί στεκόταν η μητέρα και έδινε τις οδηγίες για τα φαγητά του Σαββάτου· ορισμένες ιδιαίτερες λιχουδιές τις ετοίμαζε

μόνη της. Στα μικρά κορίτσια που συναντούσα συχνά στο δρόμο μου δεν έδινα σημασία, δεν έπαυα να τσιρίζω μέχρι τη στιγμή που στεκόμουν πλάι στη μητέρα, η οποία είχε πάντα ένα λόγο καθησυχαστικό να μου πει. Μα αντί να μείνω κοντά της έτρεχα ξανά όλο τον μακρύ δρόμο πίσω, έριχνα μια ματιά από το παράθυρο για να δω μέχρι πού είχαν φτάσει οι Τσιγγάνοι, οι οποίοι είχαν προχωρήσει λιγάκι παραπέρα, και ξαναέδινα αμέσως αναφορά στην κουζίνα. Ήθελα να τους βλέπω, μου είχαν γίνει έμμονη ιδέα, αλλά μόλις τους αντίκριζα, με κυριεύε ξανά ο φόβος ότι με είχαν βάλει στο μάτι – και το έβαζα ουρλιάζοντας στα πόδια. Αυτό το πέρα δώθε κράταγε κάμποση ώρα, και πιστεύω ότι αυτός είναι ο λόγος που μου έμεινε μια τόσο έντονη αίσθηση της έκτασης του σπιτιού από τη μια αυλή ως την άλλη.

Σαν έφταναν όλοι στον προορισμό τους μπροστά στην κουζίνα, ο γέροντας καθόταν κάτω, οι υπόλοιποι μαζεύονταν γύρω του, τα σακιά άνοιγαν και οι γυναίκες παραλάμβαναν όλα τα δώρα δίχως να τσακώνονται γι' αυτά μεταξύ τους. Τους προσφέρονταν μεγάλα δεμάτια ξύλα από τη στοίβα, αυτά έμοιαζε να τα ορέγονται ιδιαίτερα, και φιλεύονταν με πολλά φαγητά. Έπαιρναν λίγο απ' όλα όσα ήταν κιόλας έτοιμα, σε καμιά περίπτωση δεν τους ξεφορτώνονταν με αποφάγια. Εγώ ξαλάφρωννα σαν έβλεπα ότι δεν είχαν παιδιά μες στα σακιά τους, και υπό την προστασία της μητέρας μου τριγυρούσα ανάμεσά τους τους παρατηρούσα με προσοχή, αλλά έμενα μακριά από τις γυναίκες, που ήθελαν να με χαϊδέψουν. Ο τυφλός γέροντας έτρωγε αργά μέσα από μια γαβάθα, ξαπόσταινε και δεν έδειχνε να βιάζεται. Οι άλλοι δεν άγγιζαν κανένα από τα φαγητά, όλα εξαφανίζονταν στα μεγάλα σακιά, και μόνο τα παιδιά είχαν το ελεύθερο να μασουλήσουν τα γλυκίσματα που τους είχαν προσφέρει. Εγώ παραξενευόμουν με το πόσο φιλικό ήταν με τα παιδιά τους, καθόλου δεν έμοιαζαν με κακούς κλέφτες παιδιών. Αλλά αυτό τίποτα δεν αφαιρούσε από τον τρόπο με τον οποίο με γέμιζαν. Μετά από ένα διάστημα, που μου φαινόταν πολύ μεγάλο, αναχωρούσαν η πομπή έκανε τώρα κάπως πιο γοργά το γύρο του σπιτιού απ' ό,τι στον ερχομό της. Εγώ τους παρακολουθούσα από το ίδιο παράθυρο να περνάνε την αυλόπορτα και να χάνονται. Έπειτα έτρεχα μια τελευταία φορά πίσω στην κουζίνα και ανέφερα: «Οι Τσιγγάνοι έφυγαν». Ο υπηρέτης μας μ' έπιανε α-

πό το χέρι, με οδηγούσε στην αυλόπορτα, την κλείδωνε κι έλεγε: «Τώρα δεν θα ξανάρθουν». Η αυλόπορτα έμενε συνήθως ανοιχτή στη διάρκεια της μέρας, αλλά εκείνες τις Παρασκευές την έκλειναν' έτσι, κάποια άλλη ομάδα Τσιγγάνων που ίσως να ερχόταν κατόπιν ήξερε ότι οι δικοί της είχαν περάσει κιόλας από δω και τραβούσε παραπέρα.

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΑΔΕΡΦΟΥ

Τα πρώτα χρόνια, όταν ακόμα ήμουν αχήμενος σε μια ψηλή παιδική καρέκλα, η απόσταση μέχρι το πάτωμα μου φαινόταν πολύ μεγάλη και φοβόμουν ότι θα πέσω κάτω. Όποτε ερχόταν επίσκεψη ο θεός Μπεχόρ, ο μεγαλύτερος αδερφός του πατέρα, με σήκωνε από την καρέκλα και με έστηνε όρθιο στο πάτωμα. Έπειτα έπαιρνε μια έκφραση γιορτινή, ακούμπαγε την παλάμη πάνω στο κεφάλι μου και έλεγε: «Yo ti bendigo, Eliachicu, Amen!» – «Σ' ευλογώ, μικρέ Ελίας, αμήν!» Το έλεγε με μεγάλη έμφαση, εμένα μου άρεσε ο επίσημος τόνος στη φωνή του, θαρρώ ότι αισθανόμουν ψηλότερος όταν μ' ευλογούσε. Ήταν όμως χωρατατζής και δεν κρατιόταν, γελούσε πολύ γρήγορα· εγώ το 'νιωθα πως με κορόιδευε, και η μεγάλη στιγμή της ευλογίας, που την πίστευα κάθε φορά γι' αληθινή, τέλειωνε μες στην ντροπή.

Αυτός ο θεός επαναλάμβανε ό,τι κι αν έκανε αμέτρητες φορές. Εμένα μου μάθαινε πολλά τραγουδάκια και δεν ησύχαζε μέχρι που έβλεπε ότι μπορούσα να τα τραγουδήσω μόνος μου. Όταν ερχόταν ξανά επίσκεψη, με ρωτούσε για το τελευταίο τραγουδάκι που μου είχε μάθει και με εκπαίδευε υπομονετικά για να εμφανίζομαι μπροστά στους μεγάλους. Εγώ πρόσμενα την ευλογία του, μόλο που την κατέστρεφε κάθε φορά· κι αν συγκρατιόταν λιγάκι παραπάνω, θα μου είχε γίνει ο πιο αγαπημένος από τους θεούς μου. Η μόνιμη κατοικία του ήταν στη Βάρνα, όπου διηύθυνε ένα υποκατάστημα του καταστήματος του παππού, και ερχόταν στο Ρουσσούκ μονάχα τις γιορτές και σε ιδιαίτερες περιστάσεις. Όλοι μιλούσαν με σεβασμό για κείνον επειδή ήταν ο «Μπεχόρ» – αυτός ήταν ο τιμητικός τίτλος του πρωτότοκου γιου κάθε οικογένειας. Έμαθα κι εγώ από νωρίς τι σή-

μαινε να 'σαι ο πρωτότοκος γιος, κι αν είχα μείνει στο Ρουσσούκ, θα είχα γίνει κι εγώ ένας «Μπεχόρ».

Τέσσερα ολόκληρα χρόνια παρέμεινα το μοναδικό παιδί, και στη διάρκεια αυτών των χρόνων φορούσα φουστίτσες σαν να 'μουνα κορίτσι. Επιθυμούσα να φοράω παντελόνια όπως όλα τ' αγόρια, και πάντα με παρηγορούσαν με την υπόσχεση ότι αυτό θα γινόταν κάποια στιγμή στο μέλλον. Ύστερα ήρθε στον κόσμο ο αδερφός μου ο Νισίμ, και με την ευκαιρία αυτού του γεγονότος μού επέτρεψαν να φορέσω τα πρώτα μου παντελόνια. Όλα όσα διαδραματίστηκαν με αφορμή τη γέννηση του αδερφού μου τα βίωσα καμαρώνοντας μέσα στα παντελόνια μου, κι αυτός είναι μάλλον κι ο λόγος που έμειναν στη θύμησή μου με την παραμικρή τους λεπτομέρεια.

Ήταν πολύς κόσμος στο σπίτι, κι έβλεπα παντού πρόσωπα φοβισμένα. Εμένα δεν μ' άφηναν να δω τη μητέρα, δεν μ' άφηναν να μπω στην κρεβατοκάμαρα όπου ήταν και το δικό μου παιδικό κρεβάτι, κι έτσι έκοβα βόλτες έξω από την πόρτα για να κλέψω μια της ματιά σαν έμπαινε κάποιος μέσα. Μα η πόρτα ξανάκλεινε τόσο γρήγορα, που δεν την έπαιρνε καθόλου το μάτι μου. Άκουγα μόνο μια κλαψιάρική φωνή που δεν την αναγνώριζα, κι όταν ρωτούσα σε ποιον ανήκε, μου έλεγαν: Φύγε! Ποτέ δεν είχα δει τους μεγάλους τόσο φοβισμένους, και κανένας δεν ασχολιόταν μαζί μου, κάτι στο οποίο δεν ήμουν καθόλου συνηθισμένος. (Ήταν, όπως έμαθα αργότερα, ένας μακρὺς και δύσκολος τοκετός και υπήρχε φόβος για τη ζωή της μητέρας.) Είχε έρθει ο κύριος Μεναχέμοφ, ο γιατρός με το μακρὺ μούσι· ακόμα κι αυτός, που ήταν συνήθως τόσο φιλικός μαζί μου και μ' έβαζε να του λέω τραγουδάκια για τα οποία με παινούσε, δεν είχε ούτε μια ματιά, ούτε μια κουβέντα για μένα και με κοίταζε άγρια που δεν έλεγα να φύγω από την πόρτα. Το κλαψούρισμα δυνάμωσε, άκουσα ένα «madre mía querida! madre mía querida!» Πίεζα το κεφάλι στην πόρτα, κι όποτε άνοιγε, το βογκητό ήταν τόσο δυνατό, που με κυριεύε φρίκη. Έξαφνα κατάλαβα ότι προερχόταν από τη μητέρα, και ήταν τόσο αλλόκοτο, που δεν ήθελα πια να τη δω.

Εντέλει με άφησαν να μπω στην κρεβατοκάμαρα: όλοι ήταν χαμογελαστοί, ο πατέρας γελούσε, και μου έδειξαν έναν μικρό αδερφό. Η μητέρα ήταν ξαπλωμένη στο κρεβάτι, άσπρη σαν πανί και ασά-

λευτη. Ο γιατρός Μεναχέμοφ είπε: «Χρειάζεται ησυχία!» Δεν ήταν όμως καθόλου ήσυχα εκεί μέσα. Ξένες γυναίκες πηγαينوέρχονταν στο δωμάτιο, κι εγώ ήμουν και πάλι για όλους παρών· με καθισούσαν, και η γιαγιά Αρντίτι, που σπάνια ερχόταν στο σπίτι, είπε: «Είναι κιάλας καλύτερα». Η μητέρα δεν έλεγε τίποτα. Εγώ τη φοβόμουν και έτρεξα έξω, και ούτε έμεινα άλλο μπροστά στην πόρτα. Για πολύ καιρό μετά η μητέρα μου ήταν ξένη, και πήρε μήνες μέχρι να μπορέσω να την εμπιστευτώ ξανά.

Το επόμενο πράγμα που βλέπω μπροστά μου είναι η γιορτή της περιτομής. Τότε ήρθε πολύ περισσότερος κόσμος στο σπίτι. Μου επέτρεψαν κι εμένα να παρακολουθήσω την περιτομή. Έχω την εντύπωση ότι με κάλεσαν επίτηδες, όλες οι πόρτες ήταν ανοιχτές, ακόμα κι η εξώπορτα· στο σαλόνι ήταν στρωμένο ένα μακρὺ τραπέζι για τους καλεσμένους, και σ' ένα άλλο δωμάτιο, που ήταν απέναντι από την κρεβατοκάμαρα, λάμβανε χώρα η περιτομή. Παρόντες ήταν μονάχα άντρες, όλοι τους όρθιοι. Τον μικρούτσικο αδερφό τον κρατούσαν πάνω από μια γαβάθα, κι είδα το μαχαίρι, και κυρίως είδα αίμα πολύ να στάζει στη γαβάθα.

Ο αδερφός πήρε το όνομα του πατέρα της μητέρας, που ήταν Νισίμ, και μου εξήγησαν ότι εγώ ήμουν ο μεγαλύτερος γιος και γι' αυτό πήρα το όνομα του παππού από τη μεριά του πατέρα. Η θέση που είχε στην οικογένεια ο μεγαλύτερος γιος υπογραμμίστηκε τόσο πολύ, που από τη στιγμή της περιτομής κι ύστερα δεν έπαψα ποτέ να έχω συνείδηση αυτής της θέσης και ποτέ πια δεν με άφησε η περηφάνια που ένιωσα γι' αυτό.

Στο γιορτινό τραπέζι επικρατούσε ευθυμία, εγώ σεργιάνιζα τα παντελόνια μου πέρα δάθε. Δεν είχα ησυχία μέχρι που τα είδαν όλοι οι καλεσμένοι, κι όποτε έρχονταν καινούργιοι, τους προϋπαντούσα στην πόρτα και στηνόμουν μπροστά τους γεμάτος προσμονή. Κόσμος έμπαινε κι έβγαινε, κι όταν συγκεντρώθηκαν πια όλοι, έγινε αισθητή η απουσία του εξαδέλφου Ζακ από το γειτονικό σπίτι. «Έφυγε με το ποδήλατό του», είπε κάποιος, και η συμπεριφορά του αποδοκιμάστηκε. Μετά το φαγητό, ο Ζακ ήρθε κατασκονισμένος. Τον είδα μπροστά στο σπίτι να πηδάει από το ποδήλατο, ήταν οχτώ χρόνια μεγαλύτερός μου και φορούσε τη στολή του γυμνασιόπαιδου. Μου

έδειξε το νέο του θαυμαστό απόκτημα, το ποδήλατο που μόλις του είχαν κάνει δώρο. Έπειτα προσπάθησε να τρυπώσει απαρατήρητος στο σπίτι και ν' αναμειχθεί με τους καλεσμένους, και τότε εγώ είπα ξαφνικά ότι ήθελα να μου πάρουν κι εμένα ποδήλατο· η θεία Σοφί, η μητέρα του, όρμησε καταπάνω του και του έψαλε τον εξάψαλμο. Εκείνος με απείλησε με το δάχτυλο και εξαφανίστηκε.

Εκείνη τη μέρα συνειδητοποίησα ακόμα ότι πρέπει κανείς να τρώει με το στόμα κλειστό. Η Ρέγινη, η αδερφή του ιδιοκτήτη του ποδηλάτου, έχωνε φιστίκια στο στόμα της· εγώ στεκόμουν μπροστά της και ύψωνα μαγεμένους το βλέμμα μου πάνω της κοιτώντας τη να τρώει με το στόμα κλειστό. Αυτό κράτησε πολλή ώρα, και όταν εκείνη σταμάτησε να μασουλάει, μου δήλωσε ότι κι εγώ έτσι θα 'πρεπε να τρώω, αλλιώς θα μου φόραγαν και πάλι φουστίτσες. Πρέπει να το έμαθα γρήγορα, διότι για τίποτα στον κόσμο δεν ήθελα να αποχωριστώ τα παντελόνια μου.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ ΟΙ ΔΥΟ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ

Μερικές φορές, όταν ο παππούς Κανέτι ήταν στο μαγαζί, με πήγαιναν απέναντι, στο σπίτι του, για να υποβάλω τα σέβη μου στη γιαγιά, που καθόταν στον τούρκικο σοφά, κάπνιζε και έπινε σκέτο καφέ. Η γιαγιά ήταν πάντοτε στο σπίτι, δεν έβγαινε ποτέ, δεν θυμάμαι να την είδα ποτέ έξω από το σπίτι. Την έλεγαν Λάουρα και καταγόταν από την Αδριανούπολη, σαν τον παππού. Εκείνος τη φώναζε «Όρο», που κανονικά σημαίνει «χρυσός», εγώ ποτέ δεν κατάλαβα τ' όνομά της. Απ' όλους τους συγγενείς, εκείνη είχε διατηρήσει τα περισσότερα τούρκικα χαρακτηριστικά. Δεν σηκωνόταν ποτέ από το σοφά της, δεν ξέρω καν πώς έφτανε ίσαμε κει, μιας και ποτέ δεν την είδα να περπατάει, και καθισμένη εκεί αναστέναζε πότε πότε κι έπινε ακόμα ένα φλιτζάνι καφέ και κάπνιζε. Με υποδεχόταν με τόνο παραπονητικό, και το ίδιο παραπονητικό μου έδινε το ελεύθερο να φύγω δίχως να μου έχει πει το παραμικρό. Στο συνοδό που με πήγαινε μέχρις εκεί είχε πάντα μια δυο κλαψιάρικες κουβέντες να πει. Μπορεί

να νόμιζε ότι είχε κάποια αρρώστια, μπορεί και να είχε στ' αλήθεια, το σίγουρο είναι πάντως πως ήταν μ' έναν ανατολίτικο τρόπο πολύ τεμπέλα, και σίγουρα θα υπέφερε με τον διαολεμένα ζωηρό παππού.

Εκείνος γινόταν αμέσως το επίκεντρο όπου κι αν εμφανιζόταν, κάτι που τότε δεν το ήξερα ακόμα· ένας άντρας που στην οικογένειά του ενέπνεε το φόβο, ένας τύραννος που μπορούσε να κλαίει με μαύρο δάκρυ όποτε του άρεσε, και πιο πολύ προτιμούσε τη συντροφιά των εγγονών που έφεραν τ' όνομά του. Στους φίλους και γνωστούς, αλλά και σε ολόκληρη την κοινότητα, ήταν αγαπητός για την ωραία του φωνή, που γοήτευε κυρίως τις γυναίκες. Όπου κι αν ήταν καλεσμένος ο παππούς, ποτέ δεν έπαιρνε μαζί του τη γιαγιά, η βλακεία και η αιώνια κλάψα της του ήταν φορτικές. Κι όπου κι αν πήγαινε βρισκόταν πολύ γρήγορα περιτριγυρισμένος από ένα μεγάλο κύκλο ανθρώπων, έλεγε ιστορίες, στις οποίες ο ίδιος έπαιζε πολλούς ρόλους, και σε ιδιαίτερες περιστάσεις τον κατάφεραν με παρακάλια και να τραγουδήσει.

Εκτός από τη γιαγιά Κανέτι υπήρχαν στο Ρουσσούκ και πολλά άλλα που ήταν τούρκικα. Το πρώτο παιδικό τραγουδάκι που έμαθα, το «Manzanitas coloradas, las que vienen de Stambul» – «Μηλαράκια κόκκινα, από την Κωνσταντινούπολη», τελείωνε με το όνομα της πόλης της Κωνσταντινούπολης, για την οποία άκουγα να λένε πόσο τεράστια ήταν, και σύντομα τη συνέδεσα με τους Τούρκους που έβλεπε κανείς στην πόλη μας. Για το «Εντίρνε» –έτσι λεγόταν η Αδριανούπολη στα τούρκικα–, την πόλη απ' όπου κατάγονταν και ο παππούς και η γιαγιά Κανέτι, γινόταν συχνά κουβέντα. Ο παππούς τραγουδούσε μακρόσυρτα τούρκικα τραγούδια, όπου το άλφα και το ωμέγα ήταν να κρατήσει ώρα πολλή ορισμένες κορόνες· εμένα μου άρεσαν πολύ περισσότερο τα ορμητικά και ζωηρά ισπανικά τραγούδια.

Όχι πολύ μακριά από μας είχαν τα σπίτια τους οι εύποροι Τούρκοι· αυτά τ' αναγνώριζες από τα στενά κάγκελα στα παράθυρα, που χρησίμευαν για τη φρούρηση των γυναικών. Το πρώτο φονικό για το οποίο άκουσα να λένε ήταν το φονικό που έκανε ένας Τούρκος από ξήλια. Στο δρόμο για τον παππού Αρντίτι η μητέρα με οδήγησε κάποτε μπροστά από ένα τέτοιο σπίτι, μου έδειξε ψηλά ένα καφασωτό παράθυρο και είπε ότι εκεί πάνω είχε σταθεί μια Τουρκάλα και κοί-

ταζε έναν Βούλγαρο που πέρανε από κάτω. Τότε ήρθε ο Τούρκος, ο άντρας της, και τη μαχαίρωσε. Δεν νομίζω ότι πριν απ' αυτό είχα συλλάβει ποτέ πραγματικά τι θα πει νεκρός. Μα σ' αυτό τον περίπατο το έμαθα καλά, πιασμένος από το χέρι της μητέρας. Τη ρώτησα αν η Τουρκάλα, που τη βρήκαν στο πάτωμα μες σε μια λίμνη αίματος, δεν ξανασηκώθηκε. «Ποτέ!» είπε εκείνη. «Ποτέ! Ήταν νεκρή, κατάλαβες;» Εγώ το άκουσα, αλλά δεν το κατάλαβα, και ξαναρώτησα. Έτσι την ανάγκασα να το επαναλάβει μια δυο φορές, ώπου έχασε την υπομονή της κι άλλαξε κουβέντα. Αυτό που μ' εντυπωσίασε στην ιστορία δεν ήταν μονάχα η νεκρή μέσα στη λίμνη αίματος, ήταν και η ζήλια του άντρα, που οδήγησε στο φονικό. Σ' αυτήν υπήρχε κάτι που μου άρεσε, και όσο κι αν αντιστεκόμουν στην ιδέα πως η γυναίκα ήταν αμετάκλητα νεκρή, κατανόησα την έννοια της ζήλιας δίχως την παραμικρή αντίσταση.

Τη δοκίμασα κι εγώ ο ίδιος στο τέλος αυτού του περιπάτου, όταν φτάσαμε στο σπίτι του παππού Αρντίτι. Μια φορά τη βδομάδα, τα Σάββατα, του κάναμε την επίσκεψή μας. Ο παππούς Αρντίτι ζούσε σ' ένα κοκκινωπό, ευρύχωρο σπίτι. Διάβαινες μια μικρή πλαϊνή αυλόπορτα στ' αριστερά του σπιτιού κι έφτανες σ' έναν παλιό κήπο, που ήταν πολύ πιο όμορφος από το δικό μας. Εκεί υπήρχε μια μεγάλη μουριά με χαμηλά κλαδιά που τα σκαρφάλωνες εύκολα. Εμένα δεν μ' άφηναν ακόμα ν' ανέβω στη μουριά, αλλά η μητέρα δεν περνούσε ποτέ από μπροστά της δίχως να μου δείξει ένα κλαρί πάνω πάνω – εκεί ήταν η κρυψώνα της, όπου συνήθιζε να κάθεται σαν νεαρή κοπέλα ό-ταν ήθελε να διαβάσει δίχως να την ενοχλούν. Εκεί τρύπωνε παρέα με το βιβλίο της και καθόταν στο κλαρί δίχως να βγάζει τοιμουδιά, δί-χως να σαλεύει, και τόσο καλά ήξερε να κρύβεται, που δεν φαινόταν καθόλου από κάτω. Ούτε άκουγε όταν τη φώναζαν, επειδή της άρε-σε τόσο πολύ το βιβλίο· εκεί πάνω διάβαζε η μητέρα όλα της τα βι-βλία. Όχι μακριά από τη μουριά, σκάλες οδηγούσαν πάνω στο σπίτι· οι χώροι του ήταν υπερυψωμένοι, περισσότερο απ' ό,τι σ' εμάς, αλλά οι διάδρομοι ήταν στο σκοτάδι. Διασχίζαμε τα πολλά δωμάτια μέχρι που φτάναμε στο τελευταίο, όπου σε μια πολυθρόνα καθόταν ο παπ-πούς, ένας άντρας κοντός, γλομός, πάντα ζεστά τυλιγμένος με κα-σκόλ και μάλλινη κουβέρτα· ήταν φιλάσθενος.

«Le beso las manos, Señor Padre!» έλεγε η μητέρα – «Σας φιλά τα χέρια, σεσιόρ πάδρε!» Έπειτα έσπρωχνε εμένα μπροστά· εγώ δεν τον συμπαθούσα κι ήμουν αναγκασμένος να του φιλήσω το χέρι. Δεν ήταν ποτέ αστειός ή οργισμένος ή τρυφερός ή αυστηρός όπως ο άλλος παππούς, που μου είχαν δώσει τ' όνομά του· ήταν πάντοτε ίδιος· καθόταν στην πολυθρόνα του και δεν σάλευε, δεν μου μιλούσε, δεν μου χάριζε τίποτα και αντάλλαζε μονάχα μια δυο κουβέντες με τη μητέρα. Έπειτα έφτανε το τέλος της επίσκεψης, που το μισούσα, ή-ταν κάθε φορά το ίδιο. Ο παππούς με κοίταζε μ' ένα πονηρό χαμό-γελο και με ρωτούσε με σιγανή φωνή: «Ποιον αγαπάς πιο πολύ, τον παππού Αρντίτι ή τον παππού Κανέτι;» Την απάντηση την ήξερε· ό-λος ο κόσμος, μικροί και μεγάλοι, ήταν δέσμοι της γοητείας του παππού Κανέτι κι αυτόν δεν τον συμπαθούσε κανένας. Αλλά ήθελε να με αναγκάσει να πω την αλήθεια και μ' έφερνε στην πιο μεγάλη αμηχανία, την οποία απολάμβανε, διότι κάθε Σάββατο γινόταν το ί-διο ξανά. Εγώ σάπαινα στην αρχή· τον κοιτούσα αβοήθητος, κι ε-κείνος ξανάκανε την ερώτησή του ώπου έβρισκα τη δύναμη να πω το ψέμα: «Και τους δύο!» Τότε εκείνος σήκωνε απειλητικά το δά-χτυλο και φώναζε (και ήταν το μοναδικό που άκουγα απ' αυτόν να το λέει δυνατά) «Falsul!» – «Ψεύτη!» όπου το παχύ «α» το έλεγε μα-κρόσυρτα, η λέξη ηγούσε απειλητική και παραπονιάρικη συνάμα, την έχω ακόμα στ' αυτιά μου λες και τον επισκέφτηκα μόλις χτες.

Φεύγοντας, και ενώ διασχίζαμε ξανά τα πολλά δωμάτια και τους διαδρόμους, ένωθα ενοχές που είπα ψέματα κι ήμουν πολύ στενοχω-ρημένος· η μητέρα, αν κι ήταν απόλυτα αφοσιωμένη στην οικογένειά της και ποτέ δεν θα παραιτούνταν απ' αυτή την τελετουργική επίσκε-ψη στον πατέρα της, ένιωθε μάλλον κι η ίδια λιγάκι ένοχη επειδή με ε-ξέθετε ξανά και ξανά σ' αυτό το κατηγορώ που στόχος του δεν ήταν στην πραγματικότητα παρά ο άλλος παππούς, αλλά που δεν πετύχαι-νε παρά μονάχα εμένα. Για παρηγοριά με πήγαινε στον «μπαχτσέ», στο περιβόλι με τα φρουτόδεντρα και τις τριανταφυλλιές, που ήταν πί-σω από το σπίτι. Εκεί μου έδειχνε όλα τα αγαπημένα της λουλούδια από την εποχή που ήταν ακόμα νεαρή κοπέλα· ρούφαγε βαθιά μέσα της την ευωδιά τους (είχε πλατιά ρουθούνια που πάλλονταν συνεχώς), με σήκωνε πάνω για να μυρίσω κι εγώ τα τριαντάφυλλα, και έκοβε, αν

τύχαινε να είναι ώρνια, λίγα φρούτα για μένα – αυτό όμως δεν έπρεπε να το μάθει ο παππούς, επειδή ήταν Σάββατο. Κι ήταν εκείνο το περιβόλι το πιο υπέροχο που μπορώ να θυμηθώ, όχι υπερβολικά περιποιημένο, λιγάκι χορταριασμένο· και το ότι ο παππούς δεν έπρεπε να μάθει τίποτα γι' αυτά τα φρούτα του Σαββάτου, το ότι η ίδια η μητέρα έκανε κάτι το ανεπίτρεπτο, κι αυτό για χάρη μου, πρέπει να έπαιρνε την αίσθηση της ενοχής, διότι στο δρόμο της επιστροφής ήμουνα και πάλι ζωηρότατος και άρχιζα ξανά τις ερωτήσεις.

Στο σπίτι έμαθα από την εξαδέλφη Λαουρικά ότι ο παππούς ζήλευε· όλα τα εγγόνια του αγαπούσαν, λέει, πιο πολύ τον άλλο παππού, και μου εμπιστεύτηκε, σαν να ήταν το μεγαλύτερο μυστικό, και το λόγο που δεν ήταν τόσο αγαπητός: ήταν «mizquin», τσιγγούνης, αλλά αυτό δεν έπρεπε να το πω στη μητέρα μου.

ΠΟΥΡΙΜ. Ο ΚΟΜΗΤΗΣ

Τη γιορτή που εμείς τα παιδιά τη βιώνουμε πιο έντονα απ' όλες τις άλλες, μολονότι καθώς ήμασταν πολύ μικρά, δεν συμμετείχαμε ουσιαστικά σ' αυτήν, ήταν η γιορτή του Πουρίμ. Ήταν μια χαρμόσυνη γιορτή προς μνήμη της σωτηρίας των Εβραίων από τον Αμάν, τον κακό διώκτη. Ο Αμάν ήταν μια μορφή πασίγνωστη και το όνομά του ήταν ενταγμένο στην καθομιλούμενη γλώσσα. Προτού μάθω ότι ήταν άνθρωπος που έζησε πραγματικά και που μηχανεύτηκε φρικτά πράγματα, γνώριζα τ' όνομά του σαν βρισιά. Όποτε βασάνιζα τους μεγάλους για πολλή ώρα με ερωτήσεις ή όταν δεν ήθελα να πάω για ύπνο ή όταν γενικά δεν έκανα αυτό που ήθελαν να κάνω, ακουγόταν ένας βαθύς αναστεναγμός: «Αμάν!» Τότε ήξερα ότι δεν σήκωναν άλλα αστεία, ότι είχα παίξει όλα μου τα χαρτιά – το «αμάν» ήταν η τελευταία τους κουβέντα, ένας βαθύς αναστεναγμός αλλά και βρισιά συνάμα. Και πόσο κατάπληκτος έμεινα όταν αργότερα μου εξήγησαν ότι ο Αμάν ήταν ένας κακός άνθρωπος που το είχε βάλει σκοπό να σκοτώσει όλους τους Εβραίους. Όμως χάρη στον Μαρδοχαίο και στη βασίλισσα Εσθήρ δεν τα κατάφερε, και γι' αυτό οι Εβραίοι από τη χαρά τους γιόρταζαν το Πουρίμ.

Οι μεγάλοι μεταμφιέζονταν κι έβγαιναν έξω, από το δρόμο ακουγόταν μεγάλος σαματάς· μάσκες έκαναν στο σπίτι την εμφάνισή τους, εγώ δεν ήξερα ποιοι κρύβονταν από πίσω, ήταν σαν στα παραμύθια: το βράδυ οι γονείς αργούσαν να έρθουν, η γενική αναστάτωση μεταδιδόταν και σ' εμάς τα παιδιά, εγώ ήμουν ξύπνιος στο παιδικό κρεβάτι κι αφουγκραζόμουν. Μερικές φορές οι γονείς μας μάς παρουσιάζονταν μασκαρεμένοι κι έπειτα φανερώνονταν· αυτό με διασκέδαζε ιδιαίτερα, μα ακόμα περισσότερο μου άρεσε όταν δεν ήξερα πως ήταν αυτοί.

Ένα βράδυ – τελικά με είχε πάρει ο ύπνος – με ξύπνησε ένας τεράστιος λύκος που ήταν σκυμμένος πάνω από το παιδικό μου κρεβάτι. Μια μακριά κόκκινη γλώσσα κρεμόταν έξω από το στόμα του και γούλιζε φρικτά. Εγώ σύρλιαξα με όλη μου τη δύναμη: «Λύκος! Λύκος!» Κανένας δεν με άκουγε, κανένας δεν ερχόταν, σύρλιαξα όλο και πιο δυνατά και έκλαιγα. Και τότε εμφανίστηκε ένα χέρι, έπιασε τ' αυτιά του λύκου και τράβηξε κάτω το κεφάλι του. Από πίσω φάνηκε γελαστός ο πατέρας. Εγώ εξακολουθούσα να τσιρίζω: «Λύκος! Λύκος!» Ήθελα να τον διώξει ο πατέρας κι εκείνος μου έδειξε τη μάσκα του λύκου, που την κρατούσε στο χέρι του· εγώ δεν τον πίστεψα, κι όσο κι αν έλεγε «Δεν βλέπεις; Εγώ ήμουνα, δεν ήταν πραγματικός λύκος», δεν ηρεμούσα με τίποτα και εξακολουθούσα να κλαίω με αναφιλητά.

Έτσι είχαν γίνει πραγματικότητα οι ιστορίες για λυκάνθρωπους. Ο πατέρας δεν πρέπει να γνώριζε τι μου διηγούνταν τα μικρά κορίτσια όταν καθόμασταν μονάχοι μας ένα κουβάρι στο σκοτάδι. Η μητέρα κατηγορούσε τον εαυτό της για την ιστορία με το έλκηθρο, εκείνος όμως τον επέπληττε για την αμέριστη ευχαριστήσή του να μασκαρεύεται. Τίποτα δεν άρεσε στον πατέρα περισσότερο από το να παίζει θέατρο. Παλιά, όταν πήγαινε σχολείο στη Βιέννη, είχε μονάχα μια επιθυμία, κι αυτή ήταν να γίνει ηθοποιός. Στο τέλος τον έχωσαν όμως δίχως έλεος στο πατρικό κατάστημα στο Ρουσσούν. Κι υπήρχε βέβαια κι εκεί ένα θέατρο ερασιτεχνικό, όπου ο πατέρας εμφανιζόταν μαζί με τη μητέρα, αλλά τι ήταν αυτό σε σύγκριση με τα νεανικά όνειρα που έκανε στη Βιέννη! Πέρα για πέρα αχαλίνωτος, έλεγε η μητέρα ότι ήταν τότε ο πατέρας στη διάρκεια της γιορτής του Που-

ρίμι. Άλλαξε πολλές φορές τις μάσκες του, τη μια πίσω από την άλλη, και αιφνιδίαζε και τρόμαζε όλους τους γνωστούς με τις πιο παράξενες εμφανίσεις.

Η τρομάρα του λύκου βάσταξε καιρό, για πολλές νύχτες ακόμα έβλεπα κακά όνειρα και ξύπναγα πολύ συχνά τους γονείς, στο δωμάτιο των οποίων κοιμόμουν. Ο πατέρας με καθισούχαζε ώσπου μ' έπειρνε πάλι ο ύπνος, όμως ο λύκος ξαναρχόταν στ' όνειρό μου και πήρε πολύ καιρό μέχρι να τον ξεφορτωθούμε. Από κείνη την εποχή κι έπειτα με λόγιζαν για παιδί που έχρηζε ιδιαίτερης φροντίδας και που η φαντασία του δεν έπρεπε να εξαφθεί πάρα πολύ, με συνέπεια να μην ακούω για μήνες παρά μονάχα βαρετές ιστορίες, που τις έχω ξεχάσει όλες.

Το επόμενο γεγονός είναι ο μεγάλος κομήτης, και επειδή από τότε ποτέ δεν σκέφτηκα το ένα δίχως να σκεφτώ συνάμα και το άλλο, δεν μπορεί παρά να συσχετίζονται μεταξύ τους. Θαρρώ πως η εμφάνιση του κομήτη ήταν αυτή που μ' ελευθέρωσε από το λύκο· η παιδική μου τρομάρα χάθηκε μέσα στον γενικό τρόμο εκείνων των ημερών, καθότι ποτέ δεν είδα τους ανθρώπους σε τέτοια αναστάτωση όσο την εποχή του κομήτη. Κι ήταν ακόμα που και τα δύο, λύκος και κομήτης, διαδραματίστηκαν στη διάρκεια της νύχτας – ένας λόγος παραπάνω για να έρθουν στη θύμησή μου κοντά κοντά το ένα στο άλλο.

Όλοι μιλούσαν για τον κομήτη προτού ακόμα τον δω, και άκουγα πως είχε έρθει η συντέλεια του κόσμου. Δεν είχα εικόνα του τι σήμαινε αυτό, αντιλαμβανόμουν όμως πολύ καλά ότι οι άνθρωποι ήταν αλλαγμένοι, ότι είχαν αρχίσει να ψιθυρίζουν όποτε πλησίαζα και ότι με κοιτούσαν γεμάτοι συμπόνια. Οι Βουλγάρες χωριατοπούλες δεν ψιθύριζαν, τα 'λεγαν όλα έξω από τα δόντια, και απ' αυτές έμαθα, με τον τραχύ τους τον τρόπο, ότι είχε έρθει το τέλος του κόσμου. Ήταν τότε η γενική πεποίθηση στην πόλη και πρέπει να κυριάρχησε κάμποσο καιρό, αφού μου εντυπώθηκε τόσο βαθιά δίχως εγώ ο ίδιος να φοβάμαι κάτι το συγκεκριμένο. Σε ποιο βαθμό επηρεάστηκαν απ' αυτό οι γονείς, σαν μορφωμένοι άνθρωποι που ήταν, δεν είμαι σε θέση να το πω. Είμαι όμως σίγουρος ότι δεν αντιπάσσαν στη γενική πεποίθηση, ειδάλλως θα είχαν κάνει κάτι για να με διαφωτίσουν, όπως το ήξερα από παλιότερες εμπειρίες μου, και δεν το έκαναν.

Μια νύχτα είπαν ότι ο κομήτης είχε φτάσει κι ότι θα έπεφτε στη γη. Εμένα δεν μ' έστειλαν για ύπνο, άκουσα κάποιον να λέει πως κάτι τέτοιο δεν είχε νόημα πια, ότι ήταν καλύτερα να έβγαιναν και τα παιδιά στην αυλή. Εκεί στέκονταν άνθρωποι πολλοί, τόσους πολλούς δεν είχα ξαναδεί, κι ανάμεσά τους στέκονταν όλα τα παιδιά από τα δικά μας κι από τα γειτονικά σπίτια, και όλοι, τόσο οι μεγάλοι όσο και τα παιδιά, είχαν καρφωμένα τα μάτια τους πάνω στον ουρανό όπου φαινόταν, τεράστιος και λαμπερός, ο κομήτης. Τον βλέπω να έχει πιάσει τον μισό ουρανό. Νιώθω στο σβέγκο την ένταση που προκαλούσε η προσπάθειά μου ν' ακολουθήσω το μήκος του απ' άκρη σ' άκρη. Ίσως και να μάκρυνε στην ανάμνησή μου, ίσως και να μην έπιανε τον μισό ουρανό αλλά μονάχα ένα μικρό του κομμάτι. Είμαι αναγκασμένος ν' αφήσω άλλους ν' αποφασίσουν για το ερώτημα αυτό, εκείνους που ήταν τότε ενήλικες και καθόλου φοβισμένοι. Μια φορά, ήταν πολύ φωτεινά, σχεδόν σαν μέρα, κι εγώ ήξερα πολύ καλά ότι κανονικά θα έπρεπε να είναι νύχτα, μιας και ποτέ άλλοτε δεν ήμουν όρθιος τέτοια ώρα – κι ήταν αυτό για μένα το αληθινά συναρπαστικό βίωμα. Όλοι στέκονταν στην αυλή, κοιτούσαν στον ουρανό και περίμεναν. Οι μεγάλοι σχεδόν δεν σάλειναν, τα πάντα ήταν παράξενα ήσυχα, όλοι μιλούσαν σιγανά, περισσότερο κινούνταν τα παιδιά, με τα οποία οι μεγάλοι ελάχιστα ασχολούνταν. Σ' αυτή την αναμονή ασφαλώς αισθανόμουν κι εγώ κάτι από το φόβο που τους είχε κυριεύσει όλους, και για να ξεχαστώ, κάποιος μου έδωσε ένα κλαρί με κεράσια. Είχα ένα κεράσι στο στόμα και το κεφάλι σηκωμένο ψηλά ψάχνοντας ν' ακολουθήσω με τα μάτια τον τεράστιο κομήτη, και με όλη αυτή την προσπάθεια, και ίσως και εξαιτίας της θαυμαστής ομορφιάς αυτού του ουράνιου σώματος, ξέχασα το κεράσι και κατάπια το κουκούτσι.

Κράτησε ώρα πολλή, κανένας δεν χόρταινε το θέαμα και όλοι στέκονταν ακόμα στριμωγμένοι ο ένας πλάι στον άλλον. Εγώ δεν βλέπω μήτε πατέρα μήτε μητέρα, δεν ξεχωρίζω κανέναν από κείνους που αποτελούσαν τη ζωή μου. Δεν τους βλέπω παρά όλους μαζί, και αν αργότερα δεν είχα χρησιμοποιήσει τόσο συχνά αυτή τη λέξη, θα έλεγα ότι τους βλέπω σαν μάζα: μια πυκνή μάζα προσημονής.

Η ΜΑΓΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ
Η ΦΩΤΙΑ

Η μεγαλύτερη φασίνα γινόταν στο σπίτι πριν από το Πέσαχ, το Πάσχα. Τότε τα πάντα άλλαζαν θέση, τίποτα δεν έμενε στο ίδιο σημείο, και καθώς η φασίνα ξεκινούσε από νωρίς –διαρκούσε, θαρρώ, γύρω στις δυο βδομάδες– αυτό ήταν το διάστημα της μεγαλύτερης ακαταστασίας. Κανένας δεν είχε χρόνο για σένα, πάντα ήσουνα μες στα πόδια κάποιου και σ' έκαναν στην άκρη ή σ' έδιωχναν μακριά, και ακόμα και στην κουζίνα, όπου ετοιμάζονταν τα πιο ενδιαφέροντα πράγματα, μόλις και μετά βίας σε άφηναν να ρίξεις μια φευγαλέα ματιά. Εμένα, περισσότερο απ' όλα μου άρεσαν τα καφετιά αυγά, που τα έβραζαν για μέρες μέσα στον καφέ.

Για τη βραδιά του Σέντερ μεταφερόταν και στρώνόταν στο σαλόνι το μακρύ τραπέζι, και ίσως ήταν γι' αυτή την περίπτωση που το δωμάτιο έπρεπε να είναι τόσο μακρύ, το τραπέζι χωρούσε πάρα πολλούς καλεσμένους. Τη βραδιά του Σέντερ, που τη γιορτάζαμε στο δικό μας το σπίτι, μαζευόταν όλη η οικογένεια. Ήταν έθιμο να φέρνεις μέσα και δυο τρεις ξένους από το δρόμο, που τους έβαζες να καθίσουν στο γιορτινό τραπέζι και να συμμετάσχουν κι αυτοί στη γιορτή.

Στην κεφαλή του τραπέζιού καθόταν ο παππούς και διάβαζε την Αγκαντά, την ιστορία της εξόδου των Εβραίων από την Αίγυπτο. Αυτή ήταν η πιο περιήφανη στιγμή του: δεν ήταν μόνο ιεραρχικά πιο πάνω από τους γιους και τους γαμπρούς του, που τον τιμούσαν και ακολουθούσαν όλες του τις οδηγίες: αυτός, ο πρεσβύτερος, με το αιχμηρό κεφάλι αρπακτικού πουλιού, ήταν και ο πιο φλογερός απ' όλους, και τίποτα δεν του διέφευγε ποτέ. Ενώ απάγγελλε με τον μονότονο τραγουδιστό του τόνο, αντιλαμβανόταν την παραμικρή κίνηση, στιδήποτε γινόταν στο τραπέζι, και μ' ένα βλέμμα ή μια ανεπαίσθητη χειρονομία τους επανέφερε όλους στην τάξη. Τα πάντα ήταν πολύ ζεστά και πυκνά, μια ατμόσφαιρα παμπάλαιης διήγησης, όπου όλα ήταν προκαθορισμένα με ακρίβεια και όπου το κάθε πράγμα είχε τη δική του θέση. Τις βραδιές του Σέντερ τον θαύμαζα πολύ τον

παππού, κι ακόμα κι οι γιοι του, που δεν είχαν κι εύκολη ζωή μαζί του, έμοιαζαν τότε χαρούμενοι και ξένοιαστοι.

Ως νεότερος, είχα να επιτελέσω κι εγώ το δικό μου, διόλου ασήμαντο, καθήκον – έπρεπε να πω το «Μα-ιστανά». Η διήγηση της εξόδου από την Αίγυπτο είναι ενσωματωμένη στην ερώτηση για το ποιο είναι το γεγονός που με αφορμή του γίνεται η γιορτή. Ο νεότερος από τους παρευρισκόμενους ρωτάει στην αρχή τι σημαίνουν όλες αυτές οι ετοιμασίες: το άζιμο ψωμί, τα πικρά βότανα και τ' άλλα ασυνήθιστα πράγματα στο τραπέζι. Ο αφηγητής, σ' αυτή την περίπτωση ο παππούς, απαντάει στην ερώτηση του νεότερου εξιστορώντας λεπτομερώς την ιστορία της εξόδου από την Αίγυπτο. Δίχως την ερώτησή μου, που την έλεγα απέξω κρατώντας συνάμα το βιβλίο στο χέρι τάχα πως τη διάβαζα, δεν μπορούσε να αρχίσει η αφήγηση. Οι λεπτομέρειές της μου ήταν γνωστές, μου τις είχαν εξηγήσει πολλές φορές, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια της εξιστόρησης δεν με άφηνε η αίσθηση ότι ο παππούς απαντούσε στη δική μου την ερώτηση. Έτσι λοιπόν ήταν και για μένα σπουδαία η βραδιά, αισθανόμουν σημαντικός, απαραίτητος θα έλεγα: ήταν ευτύχημα που δεν υπήρχε νεότερος εξάδελφος, ο οποίος και θα με είχε εκτοπίσει απ' αυτή μου τη θέση.

Όμως, μόλο που παρακολουθούσα την κάθε λέξη και την κάθε κίνηση του παππού, πρόσμενα σε όλη τη διάρκεια της αφήγησης με χαρά το τέλος της. Κι αυτό, διότι τότε ερχόταν το ωραιότερο: οι άντρες σηκώνονταν ξαφνικά πάνω και χόρευαν για λίγο γύρω γύρω, και χορεύοντας τραγουδούσαν όλοι μαζί «Had gadja, had gadja» – «Ένα αρνάκι, ένα αρνάκι». Ήταν ένα αστέιο τραγούδι που το ήξερα κιόλας καλά, αλλά ήταν αναπόσπαστο μέρος του να με καλεί γνέφοντας κοντά του ένας από τους θείους μόλις αυτό τελείωνε και να μου μεταφράζει τον κάθε στίχο στα ισπανικά.

Όταν ο πατέρας επέστρεφε σπίτι από το μαγαζί, έπιανε αμέσως κουβέντα με τη μητέρα. Αγαπιόνταν πολύ οι δυο τους εκείνη την εποχή και μεταξύ τους μιλούσαν μια δική τους γλώσσα που δεν την καταλάβαινα, μιλούσαν γερμανικά, τη γλώσσα των ευτυχισμένων μαθητικών τους χρόνων στη Βιέννη. Το αγαπημένο τους θέμα ήταν το Μπούρ-

γκτεατερ· εκεί είχαν δει τα ίδια έργα και τους ίδιους ηθοποιούς προτού ακόμα γνωριστούν, και οι αναμνήσεις τους από κείνη την εποχή δεν στέρευαν ποτέ. Αργότερα έμαθα ότι ήταν στη διάρκεια τέτοιων συζητήσεων που ερωτεύτηκαν ο ένας τον άλλο, κι ενώ ο καθένας από μόνος του δεν ήταν τότε σε θέση να πραγματοποιήσει το όνειρό του για το θέατρο (και οι δύο ήθελαν όσο τίποτε άλλο να είχαν γίνει ηθοποιοί), μαζί κατάφεραν να επιβάλουν το γάμο τους, ενάντια στις πολλές αντιρρήσεις που υπήρξαν γι' αυτόν.

Ο παππούς Αρντίτι, που ανήκε σε μια από τις παλαιότερες και πιο εύπορες οικογένειες Σαφαρδικών της Βουλγαρίας, εναντιώθηκε στο γάμο της νεότερης κόρης του, που ήταν και η αγαπημένη του, με το γιο ενός νεόπλουτου από την Αδριανούπολη. Ο παππούς Κανέτι ήταν αυτοδημιούργητος· από περιφρονημένο ορφανό, που το πέταξαν πολύ νωρίς στο δρόμο, είχε καταφέρει να αποκτήσει ευημερία, αλλά στα μάτια του άλλου παππού δεν έπαψε ποτέ να είναι ένας υποκριτής και ψεύτης. «Es mentirosos» – «Είναι ψεύτης», τον άκουσα κι ο ίδιος να λέει μια φορά που νόμιζε πως δεν τον άκουγα. Ο παππούς Κανέτι από τη μεριά του κορόιδευε την υπεροψία των Αρντίτι, που τον κοιτούσαν αφ' υψηλού. Ο γιος του μπορούσε να πάρει για γυναίκα του όποιο κορίτσι ήθελε και του φαινόταν περιττή ταπείνωση να παντρευτεί την κόρη ακριβώς αυτού του Αρντίτι. Έτσι, οι γονείς μου κράτησαν στην αρχή κρυφή τη σχέση τους και μονάχα σιγά σιγά, με πολύ μεγάλη επιμονή και με την ουσιαστική βοήθεια των μεγαλύτερων αδερφών τους και των θετικά διακείμενων συγγενών, κατόρθωσαν να εκπληρώσουν την επιθυμία τους. Εντέλει οι δύο γέροι υποχώρησαν, αλλά μια κάποια ένταση εξακολούθησε να υπάρχει πάντα μεταξύ τους και ποτέ δεν συμπάθησε ο ένας τον άλλον. Την εποχή της μυστικότητας, οι δύο νέοι έτρεφαν τον έρωτά τους αδιάκοπα με συζητήσεις στα γερμανικά, και μπορεί κανείς να φανταστεί πόσα ερωτικά ζευγάρια από το θεατρικό ρεπερτόριο έπαιξαν ένα ρόλο στις συζητήσεις τους αυτές.

Είχα, λοιπόν, καλό λόγο να αισθάνομαι αποκλεισμένος κάθε φορά που οι γονείς έπιαναν να λένε τα δικά τους. Διακρίνονταν τότε από εξαιρετική ζωντάνια κι ευθυμία, κι αυτή τους η μεταμόρφωση, που σαφώς την αντιλαμβανόμουν, συνδυάστηκε μέσα μου με τον ήχο της γερμανικής γλώσσας. Καθόμουνα και τους άκουγα με τη μεγαλύτε-

ρη ένταση κι έπειτα τους ρωτούσα τι σήμαινε το ένα ή το άλλο. Εκείνοι γελούσαν· ήταν, έλεγαν, πολύ νωρίς για μένα, αυτά ήταν πράγματα που μονάχα αργότερα θα ήμουν σε θέση να τα καταλάβω. Το ότι μου πρόδωσαν τη λέξη «Βιέννη», τη μοναδική, ήταν κιόλας πολύ. Εγώ πίστευα πως έπρεπε να ήταν πράγματα θαυμαστά, που μονάχα σ' αυτή τη γλώσσα μπορούσες να τα πεις. Αφού μάταια ζητιάνευα ώρα πολλή, έτρεχα θυμωμένος μακριά τους, σε κάποιο άλλο δωμάτιο που σπάνια χρησιμοποιούνταν, και απάγγελα τις φράσεις που είχα ακούσει από κείνους, με τον ίδιο τόνο στη φωνή, σαν μαγικές φόρμουλες· τις εξασκούσα συχνά, και σαν ήμουν μόνος, ξεστόμιζα όλες τις φράσεις ή τις λέξεις που είχα μάθει απέξω, τη μια μετά την άλλη, τόσο γρήγορα, που είναι σίγουρο ότι κανένας δεν θα είχε καταλάβει τι έλεγα. Φυλαγόμουνα όμως από το ν' αφήσω τους γονείς να το αντιληφθούν, και τους ανταπέδιδα το μυστικό τους με το δικό μου μυστικό.

Κάποτε ανακάλυψα ότι ο πατέρας είχε για τη μητέρα ένα όνομα που το χρησιμοποιούσε μονάχα όταν μιλούσαν γερμανικά. Την έλεγαν Ματίλντε κι εκείνος τη φώναζε Μέντι. Μια φορά που στεκόμουνα στον κήπο παραποίησα όσο καλύτερα μπορούσα τη φωνή μου και φώναξα δυνατά προς το σπίτι: «Μέντι! Μέντι!» Έτσι τη φώναζε ο πατέρας από την αυλή κιόλας σαν επέστρεφε από το μαγαζί. Έπειτα έτρεξα γρήγορα πίσω από το σπίτι και εμφανίστηκα μετά από κάμποση ώρα με μια αθώα έκφραση στο πρόσωπο. Η μητέρα στεκόταν εκεί αμήχανη και με ρώτησε αν είδα τον πατέρα. Ήταν θριαμβος για μένα που είχε περάσει τη φωνή μου για τη δική του φωνή, και βρήκα τη δύναμη να κρατήσω για τον εαυτό μου το συμβάν που εκείνη του διηγήθηκε σαν ανεξήγητο αμέσως μόλις ο πατέρας επέστρεψε σπίτι.

Δεν τους πέρασε από το νου να ενοχοποιήσουν εμένα, μα απ' όλες τις τόσες πολλές κι έντονες επιθυμίες εκείνης της εποχής, η πιο έντονη παρέμεινε για μένα το να κατανοήσω τη μυστική τους γλώσσα. Δεν μπορώ, αλήθεια, να εξηγήσω το γιατί δεν κρατούσα καμία γι' αυτό στον πατέρα. Αναμφίβολα όμως διατηρούσα μέσα μου μια βαθιά μνησικακία απέναντι στη μητέρα, και αυτή η μνησικακία έφυγε μόνο όταν χρόνια αργότερα, μετά το θάνατό του, εκείνη μου έμαθε μόνη της γερμανικά.

Μια μέρα η αυλή ήταν γεμάτη καπνό, κάποια από τα κορίτσια μας έτρεξαν στο δρόμο και σύντομα επέστρεψαν αναστατωμένα με την είδηση ότι καιγόταν ένα σπίτι στη γειτονιά. Είχε τυλιχτεί, λέει, ολόκληρο στις φλόγες, η φωτιά το κατάκαιγε από πάνω μέχρι κάτω. Αμέσως άδειασαν και τα τρία σπίτια γύρω από την αυλή μας, και με εξαίρεση τη γιαγιά, που δεν σηκωνόταν ποτέ από το σοφά της, όλοι οι ένοικοι έτρεξαν έξω, προς την κατεύθυνση της φωτιάς. Όλα έγιναν τόσο γρήγορα, που εμένα με ξέχασαν. Φοβήθηκα λιγάκι τόσο μόνος, ένιωσα όμως να μ' ελκύει κι εμένα τον ίδιο – ίσως κατά τη φωτιά, ίσως ακόμα περισσότερο προς την κατεύθυνση που τους είχα δει όλους να τρέχουν. Έτρεξα λοιπόν κι εγώ και βγήκα από την ανοιχτή αυλόπορτα έξω στο δρόμο, που μου ήταν απαγορευμένος, και ανακατεύτηκα με το βιαστικό πλήθος των ανθρώπων. Για καλή μου τύχη είδα μετά από λίγο δύο από τα μεγαλύτερα κορίτσια της υπηρεσίας μας, και επειδή για τίποτα στον κόσμο δεν θ' άλλαζαν κατεύθυνση, μ' έβαλαν κι εμένα στη μέση και με τράβηξαν βιαστικά μαζί τους. Στάθηκαν σε κάμποση απόσταση από τη φωτιά, ίσως για να μη με βάλουν σε κίνδυνο, και τότε είδα για πρώτη φορά φλεγόμενο σπίτι. Είχε καιί σχεδόν ολόκληρο, δοκάρια γκρεμίζονταν και σπίθες πετάγονταν ολόγυρα. Πλησίαζε το βράδυ, σκοτεινίαζε σιγά σιγά και η φωτιά έφεγγε όλο και πιο πολύ. Μα αυτό που μ' εντυπωσίασε απείρως περισσότερο απ' ό,τι το φλεγόμενο σπίτι, ήταν οι άνθρωποι που κινούνταν γύρω του. Έμοιαζαν μικροί και μαύροι απ' αυτή την απόσταση, ήταν πάρα πολλοί και έτρεχαν άτακτα πέρα δώθε. Μερικοί παρέμεναν κοντά στο σπίτι, άλλοι απομακρύνονταν, και τούτοι οι τελευταίοι κουβαλούσαν όλοι τους από κάτι στην πλάτη. «Κλέφτες!» είπαν τα κορίτσια, «είναι κλέφτες! Παίρνουν πράγματα από το σπίτι προτού τους τσακώσουν!» Δεν ήταν λιγότερο ανάστατες γι' αυτό απ' ό,τι για τη φωτιά, κι όταν άρχισαν να φωνάζουν ολοένα «κλέφτες!» η αναστάτωσή τους μεταδόθηκε και σ' εμένα. Ακαταπόνητες ήταν οι μικρές μαύρες φιγούρες, βαθιά σκυμμένες κινούνταν κι έφευγαν προς όλες τις κατευθύνσεις. Μερικές είχαν μπόγους κρεμασμένους στον ώμο, άλλες έτρεχαν με το κορμί τους κυρτωμένο κάτω από το βάρος αντικειμένων που δεν μπορούσα να αναγνωρίσω, κι όταν ρωτούσα τι κουβαλούσαν όλοι αυτοί, τα κορίτσια έλεγαν διαρκώς το ίδιο πράγμα: «Κλέφτες! Είναι κλέφτες!»

Αυτό το θέαμα, που μου έμεινε αξέχαστο, ενσωματώθηκε αργότερα στους πίνακες ενός ζωγράφου, έτσι που δεν θα μπορούσα πια να πω τι υπήρχε αρχικά και τι ήρθε να προστεθεί μέσα απ' αυτούς. Ήμουν δεκαεννιά όταν στη Βιέννη στάθηκα μπροστά στους πίνακες του Μπρέγκελ. Αναγνώρισα επιτόπου τους πολλούς μικρούς ανθρώπους εκείνης της φωτιάς από την παιδική μου ηλικία. Και τόσο οικείο μου ήταν οι πίνακες αυτοί, σαν να κινιόμουν από πάντα ανάμεσά τους. Ασκούσαν πάνω μου μια τεράστια έλξη και πήγαινα εκεί καθημερινά. Το κομμάτι της ζωής μου που είχε αρχίσει μ' εκείνη τη φωτιά συνεχίστηκε άμεσα μ' αυτούς τους πίνακες, λες και δεν είχαν μεσολαβήσει όλα αυτά τα δεκαπέντε χρόνια. Ο Μπρέγκελ έγινε για μένα ο σημαντικότερος ζωγράφος, όμως δεν με κέρδισε, όπως πολλά άλλα αργότερα, χάρη στην παρατήρηση ή στο συλλογισμό. Τον αντάμωσα μέσα μου σαν να με περίμενε από καιρό, σίγουρος ότι δεν μπορεί παρά να πήγαινα κοντά του.

ΟΧΙΕΣ ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Μια πολύ παλιά ανάμνηση διαδραματίζεται σε μία λίμνη. Βλέπω τη λίμνη, που είναι πλατιά, τη βλέπω μέσα από δάκρυα. Στεκόμαστε στην όχθη πλάι σε μια βάρκα, οι γονείς και μια υπηρέτρια, που με κρατάει από το χέρι. Οι γονείς λένε ότι θα ξανοιχτούν μ' αυτή τη βάρκα στη λίμνη. Εγώ κάνω να ξεφύγω από το κράτημα της υπηρέτριας για να σκαρφαλώσω κι εγώ στη βάρκα, «θέλω κι εγώ, θέλω κι εγώ», όμως οι γονείς λένε ότι δεν κάνει να πάω μαζί τους, ότι πρέπει να μείνω με την υπηρέτρια, που με κρατάει από το χέρι. Εγώ κλαίω, εκείνοι γυρεύουν να με ηρεμήσουν, εγώ συνεχίζω να κλαίω ασταμάτητα. Αυτό κρατάει ώρα πολλή, εκείνοι είναι αμείλικτοι, εγώ δαγκώνω το χέρι του κοριτσιού, που δεν λέει να με αφήσει. Οι γονείς θυμώνουν και μ' εγκαταλείπουν εκεί μαζί της, τώρα το κάνουν όμως για τιμωρία. Χάνονται με τη βάρκα, εγώ ουρλιάζω πίσω τους με όλη μου τη δύναμη, τώρα είναι κιάλας πέρα μακριά, η λίμνη μεγαλώνει, μεγαλώνει όλο και πιο πολύ, τα πάντα θολώνουν μες στα δάκρυα.

Αυτή ήταν η λίμνη Βέρτερζε κι εγώ ήμουν τριών χρόνων, όπως

μου είπαν πολύ καιρό αργότερα. Από την Κρόνσταντ του Ζίμπενμπιργκεν, όπου περάσαμε το επόμενο καλοκαίρι, βλέπω δάση και ένα βουνό, ένα κάστρο και σπίτια ολόγυρα στο λόφο που πάνω του υψώνεται το κάστρο· εγώ ο ίδιος δεν υπάρχω σ' αυτή την εικόνα, πολύ καλά ωστόσο έμειναν στη θύμησή μου ιστορίες με φίδια, που τις διηγούνταν τότε ο πατέρας. Παλιά, προτού ακόμα πάει στη Βιέννη, ήταν εσωτερικός σ' ένα οικοτροφείο στην Κρόνσταντ. Η περιοχή είχε πολλές οχιές κι οι χωρικοί ήθελαν να τις ξεφορτωθούν. Τ' αγόρια έμαθαν πώς να τις πιάνουν, και για ένα σακί με σκοτωμένες οχιές έπαιρναν δύο οβολούς. Ο πατέρας μου έδειξε πώς αρπάζεις τις οχιές, ακριβώς πίσω από το κεφάλι, έτσι που να μην μπορούν να σου κάνουν κακό, και πώς τις χτυπάς έπειτα μέχρι να ψοφήσουν. Ήταν εύκολο άμα το μάθαινες μια φορά, είπε, και καθόλου επικίνδυνο. Τον θαύμαζα πολύ και θέλησα να μάθω αν οι οχιές στο σακί ήταν στ' αλήθεια τελείως ψόφιες. Φοβόμουνα ότι έκαναν απλώς τις ψόφιες κι ότι μπορεί ξαφνικά να πετάγονταν έξω από το σακί. Αυτό ήταν όμως καλά δεμένο, είπε εκείνος, και έπρεπε να είναι ψόφιες οι οχιές, αλλιώς δεν έπαιρνες τους δύο οβολούς. Εγώ δεν πίστεψα ότι κάτι μπορούσε να είναι εντελώς νεκρό.

Τρία χρόνια στη σειρά περάσαμε λοιπόν τις καλοκαιρινές διακοπές μας σε μέρη της πάλαι ποτέ αυστρουγγρικής μοναρχίας: στο Κάρολομπαντ, στη λίμνη Βέρτερζε και στην Κρόνσταντ. Μεταξύ αυτών των σημείων, που βρίσκονται πολύ μακριά το ένα από το άλλο αν τα ενώσεις σε τρίγωνο, περιλαμβανόταν ένα μεγάλο τμήμα της παλιάς αυτοκρατορίας.

Για την επίδραση που ασκούσε πάνω μας η Αυστρία από κείνα κίολας τα χρόνια στο Ρουτσούκ, πολλά θα μπορούσα να πω. Όχι μόνο είχαν πάει και οι δύο γονείς στη Βιέννη σχολείο, όχι μόνο μιλούσαν μεταξύ τους γερμανικά: ο πατέρας διάβαζε καθημερινά την *Neue Freie Presse*, κι ήταν μεγάλη η στιγμή όταν την ξεδίπλωνε αργά αργά μπροστά του. Σαν άρχιζε να τη διαβάζει, δεν είχε πια μάτια για μένα κι ήξερα τότε ότι δεν υπήρχε καμιά περίπτωση ν' απαντήσει σε κάποια μου ερώτηση, κι ούτε κι η μητέρα τον ρωτούσε το παραμικρό, ούτε καν στα γερμανικά. Προσπαθούσα να μαντέψω τι ήταν αυτό που τον συνάρπαζε τόσο πολύ σ' αυτή την εφημερίδα: στην

αρχή θαρρούσα πως ήταν η μυρωδιά, και σαν ήμουν μόνος και δεν μ' έπαιρνε κανένα μάτι, σκαρφάωνα στην καρέκλα και μύριζα λάιμαργα το χαρτί. Μα έπειτα παρατήρησα πώς ο πατέρας κινούσε το κεφάλι από τη μια άκρη του φύλλου στην άλλη και το έκανα κι εγώ, πίσω από την πλάτη του, δίχως να έχω μπρος στα μάτια μου την εφημερίδα, που την κρατούσε με τα δυο του χέρια απλωμένη πάνω στο τραπέζι ενώ εγώ έπαιζα στο πάτωμα πίσω του. Μια φορά τον φώναξε ένας επισκέπτης που μπήκε στο δωμάτιο· εκείνος στράφηκε και με τσάκωσε να κάνω τις φανταστικές μου κινήσεις, ότι τάχα διάβαζα. Και τότε μου μίλησε, προτού ακόμη ασχοληθεί με τον επισκέπτη του, και μου εξήγησε ότι σημασία είχαν τα γράμματα, τα πολλά μικρά γράμματα, που τα έδειξε με το δάχτυλό του. Σύντομα θα τα μάθαινα κι εγώ, μου είπε, και ξύπνησε μέσα μου μια ασίγαστη λαχτάρα για γράμματα.

Ήξερα ότι η εφημερίδα ερχόταν από τη Βιέννη, που ήταν πολύ μακριά, τέσσερις μέρες δρόμος πάνω στο Δούναβη. Άκουγα συχνά να μιλάνε για συγγενείς που πήγαιναν μέχρις εκεί για να επισκεφτούν ονομαστούς γιατρούς. Οι τρανοί ειδικοί εκείνων των ημερών ήταν οι πρώτες διασημότητες για τις οποίες άκουσα να λένε σαν παιδί. Όταν αργότερα βρέθηκα κι ο ίδιος στη Βιέννη, ένιωσα έκπληξη που όλα εκείνα τα ονόματα – Λόρεντς, Σλέσινγκερ, Σνίτλερ, Νόμιαν, Χάγιεκ, Αλμπάν – ανήκαν σε πραγματικούς ανθρώπους. Ποτέ δεν είχα προσπαθήσει να τους φανταστώ με σάρκα και οστά· για μένα αποτελούνταν από τις γνωμοδοτήσεις τους, κι είχαν τέτοιο βάρος αυτές, τόσο μεγάλο ήταν το ταξίδι μέχρι να φτάσεις κοντά τους, τόσο ριζικές ήταν οι αλλαγές που οι γνωμοδοτήσεις τους επέφεραν στους ανθρώπους που με περιέβαλλαν, ώστε αυτοί οι γιατροί είχαν πάρει κάτι από φαντάσματα που τα φοβάσαι αλλά τα καλείς σε βοήθεια. Όταν επέστρεφες απ' αυτούς, επιτρεπόταν να τρως πια μονάχα συγκεκριμένα πράγματα, κι άλλα σου ήταν απαγορευμένα. Φανταζόμουνα ότι μιλούσαν μια δική τους γλώσσα που κανείς δεν την καταλάβαινε και που έπρεπε να τη μαντέψεις. Δεν μου περνούσε καν από το νου ότι μπορεί να ήταν η ίδια γλώσσα που άκουγα να μιλάνε οι γονείς και που την εξασκούσα κρυφά δίχως να την καταλαβαίνω.

Άκουγες συχνά να γίνεται λόγος για διάφορες γλώσσες, μοναχά

στην πόλη μας μιλιόνταν εφτά ή οχτώ διαφορετικές, και όλοι καταλάβαιναν κάτι λίγο απ' όλες· μόνο οι μικρές κοπέλες που έρχονταν από τα χωριά δεν ήξεραν παρά μόνο βουλγάρικα και γι' αυτό τις θεωρούσαν χαζές. Ο καθένας απαριθμούσε τις γλώσσες που μιλούσε· ήταν σημαντικό να ξέρεις πολλές απ' αυτές, έτσι μπορούσες να σώσεις τη ζωή σου ή τη ζωή άλλων ανθρώπων.

Τα παλιά χρόνια, οι έμποροι κουβαλούσαν στα ταξίδια τους όλα τους τα χρήματα σε πουγκιά που τα έδεναν γύρω από τη μέση. Έτσι διέπλεαν με τα ατιμόπλοια και το Δούναβη, κι αυτό ήταν επικίνδυνο. Ο παππούς της μητέρας μου, που ξαπλωμένος στο κατάστρωμα έκανε τον κοιμισμένο, κρυφάκουσε κάποτε δυο άντρες που σκάρωναν στα ελληνικά ένα σχέδιο δολοφονίας. Σκόπευαν, μόλις το ατιμόπλοιο θα πλησίαζε στην επόμενη πόλη, να επιτεθούν σ' έναν έμπορο μέσα στην καμπίνα του και να τον σκοτώσουν, να κλέψουν το γεμάτο πουγκί του, να πετάξουν το πτώμα από το φινιστρίνι της καμπίνας στο Δούναβη κι έπειτα να εγκαταλείψουν αμέσως το πλοίο με το που θ' άραζε. Ο προπάππος μου πήγε στον καπετάνιο και του διηγήθηκε τι είχε ακούσει στα ελληνικά. Ο έμπορος προειδοποιήθηκε, ένας άντρας του πληρώματος κρύφτηκε στην καμπίνα, άλλοι πήραν πόστα απέξω, κι όταν οι φονιάδες έβγαλαν μπρος το σχέδιό τους, τους τσάκωσαν και τους παρέδωσαν αλυσοδεμένους στην αστυνομία μόλις έφτασαν στο λιμάνι όπου οι δυο τους σκόπευαν αρχικά να εξαφανιστούν με τη λεία τους. Να τι μπορούσε λοιπόν να συμβεί χάρη στο γεγονός ότι κάποιος καταλάβαινε για παράδειγμα ελληνικά, κι υπήρχαν και πολλές ακόμα ηθοπλαστικές ιστορίες που είχαν να κάνουν με γλώσσες.

Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΣ

Η εξαδέλφη μου η Λαουρίκα κι εγώ ήμασταν αχώριστοι σύντροφοι στο παιχνίδι. Η Λαουρίκα ήταν η μικρότερη κόρη της θείας Σοφί από το γειτονικό σπίτι, ωστόσο τέσσερα χρόνια μεγαλύτερη από μένα. Η αυλή ήταν το πεδίο όπου αναπτύσσαμε τις δραστηριότητές μας. Η Λαουρίκα πρόσεχε να μη βγω στο δρόμο, αλλά η αυλή ήταν ευτυχώς μεγάλη κι εκεί είχα το ελεύθερο να πηγαίνω παντού, μονάχα στο χεί-

λος του μαγγανοπήγαδου δεν έκανε να σκαρφαλώνω – εκεί μέσα είχε πέσει κάποτε ένα παιδί και πνίγηκε. Η Λαουρίκα κι εγώ παίζαμε πολλά παιχνίδια και τα πηγαίναμε καλά, ήταν σαν να μην υπήρχε η διαφορά ηλικίας μεταξύ μας. Είχαμε κοινές κρυψώνες που δεν τις μαρτυρούσαμε σε κανέναν, κι εκεί κρύβαμε μικρά αντικείμενα. Ό,τι είχε ο ένας, ανήκε και στον άλλον. Όποτε μου έκαναν ένα δώρο, έτρεχα αμέσως να τη βρω: «Πρέπει να το δείξω στη Λαουρίκα!» Ύστερα συσχεπτόμαστε για το πού θα το κρύβαμε, και ποτέ δεν μαλώναμε. Εγώ έκανα αυτό που ήθελε εκείνη, εκείνη έκανε αυτό που ήθελα εγώ, αγαπιόμασταν τόσο πολύ, που πάντα θέλαμε το ίδιο. Ποτέ δεν την έκανα να αισθανθεί ότι δεν ήταν παρά μονάχα ένα κορίτσι, αλλά και το μικρότερο παιδί. Από τότε που είχε γεννηθεί ο αδερφός μου και με άφησαν να φοράω παντελόνια, είχα έντονη συνείδηση του κύρους μου ως πρωτότοκου γιου. Ίσως αυτό να βοήθησε στο να εξαιρεθώ η διαφορά ηλικίας μεταξύ μας.

Έπειτα η Λαουρίκα πήγε σχολείο και απουσίαζε τα πρωινά. Εμένα μου έλειπε πολύ. Έπαιζα μόνος και την καρτερούσα, κι όταν επέστρεφε, την προλάβαινα στην αυλόπορτα και τη ρωτούσα τι είχε κάνει στο σχολείο. Εκείνη μου έλεγε, εγώ έφτιαχνα εικόνες με το νου μου και λαχταρούσα να πάω κι εγώ σχολείο για να είμαι κοντά της. Δεν πέρασε καιρός κι η Λαουρίκα ήρθε σπίτι μ' ένα τετράδιο – μάθαινε να διαβάζει και να γράφει. Άνοιξε το τετράδιο με επισημότητα μπροστά στα μάτια μου: περιείχε γράμματα γραμμένα με γαλάζιο μελάνι, και με μάγεψαν αυτά τα γράμματα περισσότερο απ' οτιδήποτε είχα δει μέχρι τότε στη ζωή μου. Μια όταν πήγα ν' αγγίξω το τετράδιο, εκείνη σοβάρεψε ξαφνικά. Είπε ότι δεν είχα την άδεια να το κάνω, την άδεια την είχε μονάχα αυτή, της ήταν απαγορευμένο να το δώσει σε άλλον. Εγώ συγκλονίστηκα βαθιά απ' αυτή την πρώτη άρνηση, και το μόνο που πέτυχαν οι τρυφερές παρακλήσεις μου ήταν να μ' αφήσει να δείχνω με τα δάχτυλα τα γράμματα δίχως να τ' αγγίξω· συνάμα τη ρώταγα τι σήμαινε το καθένα απ' αυτά. Αυτή τη μία και μοναδική φορά η Λαουρίκα μου απαντούσε και μου έδινε εξηγήσεις, μα εγώ αντιλαμβανόμουν την αβεβαιότητα και τις αντιφάσεις της, και έτσι θιγμένος που ήμουν επειδή μου αρνιόταν το τετράδιο, είπα: «Αφού δεν τα ξέρεις! Είσαι κακή μαθήτριά!»

Έκτοτε κρατούσε τα τετράδια πάντοτε μακριά μου. Σύντομα είχα πολλά απ' αυτά, και τη ζήλευα για το καθένα: εκείνη το ήξερε καλά αυτό, κι έτσι ξεκίνησε ένα φρικαλέο παιχνίδι. Η στάση της απέναντί μου άλλαξε ολότελα και δεν έχανε ευκαιρία να με κάνει να νιώθω τη μικρότητά μου. Μέρα με τη μέρα μ' έκανε να ζητιανεύω για τα τετράδια, και μέρα με τη μέρα μου τ' αρνιόταν. Ήξερε καλά να μ' έχει στο περιμένο και να παρατείνει το βασανιστήριό μου. Δεν μου κάνει εντύπωση που ήρθε η καταστροφή, αν και κανένας δεν θα μπορούσε να προβλέψει τη μορφή που έμελλε να πάρει.

Ήταν η μέρα που κανένας στην οικογένεια δεν την ξέχασε ποτέ. Στεκόμουν όπως πάντα στην αυλόπορτα και την περιμένα. Δεν πρόλαβε καλά καλά να φανεί κι άρχισα να ζητιανεύω: «Άσε με να δω τα γραμμата». Εκείνη σιωπούσε, εγώ ήξερα ότι όλα θ' άρχιζαν από την αρχή, και κανένας δεν θα μπορούσε εκείνη τη στιγμή να μας χωρίσει. Εκείνη ακούμπησε κάτω τη σάκα αργά αργά, έβγαλε αργά αργά τα τετράδια από μέσα και αργά αργά άρχισε να τα ξεφυλλίζει χώνοντας το ένα μετά το άλλο αστραπιαία κάτω από τη μύτη μου. Εγώ έκανα να τ' αρπάξω, εκείνη τα τραβούσε γρήγορα πίσω και το 'βαζε χοροπηδώντας στα πόδια. Από μακριά κρατούσε ψηλά το ανοιχτό τετράδιο και φώναζε: «Είσαι πολύ μικρός! Είσαι πολύ μικρός! Δεν ξέρεις ακόμα να διαβάζεις!»

Εγώ προσπαθούσα να την πιάσω, έτρεχα στο κατόπι της, ζητιάνευα, εκλιπαρούσα να μου δώσει τα τετράδια. Μερικές φορές με άφηνε να την πλησιάσω πολύ κοντά, έτσι που νόμιζα ότι είχα τα τετράδια σχεδόν μες στα χέρια μου, και την τελευταία στιγμή τραβιόταν πίσω και μου τα στερούσε. Με επιδέξιους ελιγμούς κατάφερα να την κυνηγήσω μέχρι τη σκιά ενός τοίχου όχι πολύ ψηλού, απ' όπου δεν μπορούσε πια να μου ξεφύγει. Την είχα στριμώξει λοιπόν και ούρλιαξα με έξαψη που είχε φτάσει στο κατακόρυφο: «Δώσ' τα μου! Δώσ' τα μου! Δώσ' τα μου!» εννοώντας τόσο τα τετράδια όσο και τη γραφή – αυτά τα δύο ήταν για μένα ένα και το αυτό. Εκείνη σήκωσε τα χέρια με τα τετράδια ψηλά πάνω από το κεφάλι της (ήταν πολύ ψηλότερη από μένα) και τα ακούμπησε πάνω στον τοίχο. Εγώ δεν τα έφτανα, ήμουν πολύ μικρός, πηδούσα και πηδούσα και λαχάνιαζα – ήταν άσκοπο, εκείνη στεκόταν δίπλα και γελούσε χλευαστικά. Ξαφ-

νικά την παράτησα σύξυλη και κάνοντας τον μακρύ δρόμο γύρω από το σπίτι πήγα στην πίσω αυλή για να πάρω το τσεκούρι του Αρμένι, με το οποίο σκόπευα να τη σκοτώσω.

Στην αυλή ήταν στοιβαγμένα τα κομμένα ξύλα, το τσεκούρι ακουμπισμένο πλάι, ο Αρμένις δεν ήταν εκεί: σήκωσα το τσεκούρι και κρατώντας το ίσια μπροστά μου βάδισα τον μακρύ δρόμο πίσω στην αυλή, μ' ένα φονικό τραγούδι στα χείλη, που το επαναλάμβανα ασταμάτητα: «Agora vo matar a Laurica! Agora vo matar a Laurica!» – «Τώρα θα σκοτώσω τη Λαουρίκα! Τώρα θα σκοτώσω τη Λαουρίκα!»

Όταν επέστρεψα και μ' είδε να κρατάω και με τα δυο μου χέρια ψηλά το τσεκούρι, το έβαλε τσιρίζοντας στα πόδια. Τσιρίζε τόσο δυνατά, λες και την είχα κιόλας χτυπήσει. Τσιρίζε δίχως σταματημό και σκέπαζε με ευκολία την πολεμική κραυγή μου, που την ξεστόμιζα ασταμάτητα, αποφασιστικά, αλλά όχι ιδιαίτερα δυνατά: «Agora vo matar a Laurica!»

Ο παππούς όρμησε από το σπίτι του οπλισμένος μ' ένα μπαστούνι κι έτρεξε καταπάνω μου, μου άρπαξε το τσεκούρι από το χέρι και με κατσάδιασε οργισμένος. Τώρα ζωντάνεψαν και τα τρία σπίτια γύρω από την αυλή και απ' όλα έβγαине κόσμος έξω: ο πατέρας έλειπε ταξίδι, αλλά η μητέρα ήταν εκεί. Συγκλήθηκε οικογενειακό συμβούλιο και έγινε σύσκεψη για το παιδί με τις φονικές διαθέσεις. Κι όσο κι αν εγώ επέμενα ότι η Λαουρίκα με είχε βασανίσει χωρίς εσχάτων, το γεγονός ότι, πέντε χρόνων μόλις, είχα πιάσει το τσεκούρι για να τη σκοτώσω ήταν για όλους ασύλληπτο, ναι, ασύλληπτο και μόνο το ότι ήμουν ικανός να σηκώσω το βαρύ τσεκούρι. Νομίζω ότι είχαν κατανόηση για το τόσο μεγάλο ενδιαφέρον που έδειχνα για τη γραφή: ήταν Εβραίοι, και η «γραφή» σήμαινε για όλους τους πολλούς, αλλά σκέφτονταν ότι δεν μπορεί παρά να υπήρχε κάτι πολύ κακό κι επικίνδυνο μέσα μου ώστε να φτάσω στο σημείο να θέλω να δολοφονήσω τη σύντροφό μου στο παιχνίδι.

Τιμωρήθηκα σκληρά, μα η μητέρα, που ήταν και η ίδια πολύ τρομαγμένη, με παρηγόρησε στο τέλος και είπε: «Σύντομα θα μάθεις κι εσύ να διαβάζεις και να γράφεις. Δεν χρειάζεται να περμένεις ώσπου να πας σχολείο. Σου επιτρέπω να τα μάθεις νωρίτερα.»

Την άμεση σχέση που είχε η πρόθεσή μου να σκοτώσω με το πε-

πρωμένο του Αρμένιου δεν την αντιλήφθηκε κανείς. Τον αγαπούσα, αγαπούσα τα λυπητερά του τραγούδια και τα λόγια του. Αγαπούσα το τσεκούρι, με το οποίο έκοβε τα ξύλα.

ΜΙΑ ΚΑΤΑΡΑ ΓΙΑ ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ

Η σχέση μου με τη Λαουρίκα δεν διακόπηκε όμως τελείως. Εκείνη δεν μ' εμπιστευόταν, με απέφυγε όταν ερχόταν από το σχολείο και φυλαγόταν απ' το ν' αδειάσει μπροστά μου τη σάκα της. Εγώ από τη μεριά μου δεν είχα πια κανένα ενδιαφέρον για τα γραψίματά της. Εξακολουθούσα και μετά την απόπειρα δολοφονίας να είμαι πεισμένος πως ήταν κακή μαθήτρια και ότι ντρεπόταν να δείξει τα γεμάτα λάθη γραμματά της. Ίσως να μην μπορούσα να σώσω αλλιώς την περηφάνια μου, παρά μονάχα λέγοντας αυτό στον εαυτό μου.

Η εκδίκησή της ήταν τρομερή, κι ας την αρνιόταν επίμονα, τόσο τότε όσο κι αργότερα. Το μόνο που θα μπορούσα να επικαλεστώ προς υπεράσπισή της είναι ίσως ότι δεν ήξερε τι έκανε.

Το μεγαλύτερο μέρος του νερού που χρησιμοποιούνταν στα σπίτια το ανέβαζαν από το Δούναβη μες σε τεράστια βαρέλια. Ένα μουλάρι τράβαγε το βαρέλι, που ήταν ενσωματωμένο σ' ένα ιδιαίτερο είδος οχήματος, κι ένας «νεροκουβαλιτής», που όμως τίποτα δεν κουβαλούσε, πήγαινε στο πλευρό του ζωντανού μ' ένα μαστίγιο στο χέρι. Η πώληση του νερού γινόταν μπροστά στην αυλόπορτα για λίγα χρήματα: έπειτα το ξεφόρτωναν και το άδειαζαν σε μεγάλα καζάνια, όπου και το έβραζαν. Τα καζάνια με το ζεματιστό νερό μεταφέρονταν μπροστά στο σπίτι, σε μια μακρουλή βεράντα, όπου παρέμεναν ώρες πολλές ώσπου να κρυώσουν.

Η Λαουρίκα κι εγώ είχαμε μονιάσει και πάλι τόσο ώστε να παίζουμε τουλάχιστον πότε πότε κυνηγητό. Κάποτε στέκονταν εκεί τα καζάνια με το καυτό νερό, εμείς τρέχαμε ανάμεσά τους πέρα δώθε, υπερβολικά κοντά, κι όταν η Λαουρίκα μ' έπιασε πλάι σ' ένα απ' αυτά, μου έδωσε μια σπρωξιά κι έπεσα μες στο ζεστό νερό. Ζεματίστηκα σε όλο μου το κορμί, μόνο το κεφάλι μου γλύτωσε. Η θεία Σοφί, που άκουσε το φοβερό ουρλιαχτό, με τράβηξε έξω και μου έβγαλε τα ρού-

χα, και μαζί τους βγήκε και όλο μου το πετσί: φοβήθηκαν για τη ζωή μου, κι ήμουν για πολλές βδομάδες στο κρεβάτι με τρομερούς πόνους.

Ο πατέρας έλειπε τότε στην Αγγλία, κι αυτό ήταν για μένα το χειρότερο απ' όλα. Νόμιζα ότι θα πεθάνω και τον καλούσα με όλη μου τη δύναμη, έκλαιγα κι οδυρόμουν πως δεν θα τον ξανάβλεπα, κι αυτό ήταν χειρότερο ακόμα κι από τους πόνους. Αυτούς δεν τους θυμάμαι, δεν τους αισθάνομαι πια, θυμάμαι όμως καλά την απελπισμένη λαχτάρα για τον πατέρα μου. Πίστευα πως δεν ήξερε τι μου είχε συμβεί, και ούρλιαζα σαν με διαβεβαίωναν για το αντίθετο. «Γιατί δεν έρχεται; Γιατί δεν έρχεται; Θέλω να τον δω!» Ίσως και να δίσταζαν σ' αλήθεια, δεν είχαν περάσει και πολλές μέρες από την άφιξη του πατέρα στο Μάντσεστερ, όπου σκόπευε να προετοιμάσει τα πάντα για την εγκατάστασή μας εκεί: ίσως πάλι και να σκέφτονταν ότι η κατάσταση μου θα καλυπτόταν από μόνη της κι ότι δεν υπήρχε ανάγκη εκείνος να επιστρέψει εσπευσμένα. Μια ακόμα και την ίδια στιγμή να το μάθαινε και να έπαιρνε δίχως δεύτερη σκέψη το δρόμο της επιστροφής – το ταξίδι ήταν μεγάλο και δεν θα μπορούσε να φτάσει αμέσως κοντά μου. Οι άλλοι με παρηγορούσαν με ψεύτικες υποσχέσεις, από μέρα σε μέρα έρχεται, μου έλεγαν, κι όποτε η κατάστασή μου χειροτέρευε, από ώρα σε ώρα. Μια νύχτα –όλοι νόμιζαν ότι είχα επιτέλους αποκοιμηθεί– πετάχτηκα από το κρεβάτι και πέταξα όλα τα ρούχα από πάνω μου. Αντί να βογκάω από τους πόνους, ούρλιαζα για κείνον, «Cuando viene? Cuando viene?» – «Πότε θα 'ρθει; Πότε θα 'ρθει;» Η μητέρα, ο γιατρός και όλοι οι άλλοι που με φρόντιζαν, μου ήταν αδιάφοροι, δεν τους βλέπω, δεν ξέρω τι έκαναν: εκείνες τις μέρες πρέπει να δέχτηκα πολλές και στοργικές φροντίδες – δεν τις αντιλαμβάνομουν, είχα μόνο μία και μοναδική σκέψη, ήταν κάτι παραπάνω από σκέψη, ήταν η πληγή στην οποία απόληγαν όλα: ο πατέρας.

Έπειτα άκουσα τη φωνή του: με πλησίασε από πίσω, εγώ ήμουν ξαπλωμένος μπρούμυτα, εκείνος είτε σιγανά τ' όνομά μου, έκανε το γύρο του κρεβατιού, και τον είδα, και ακούμπησε απαλά το χέρι του στα μαλλιά μου – ήταν εκείνος, κι εγώ δεν ένιωθα πια πόνο.

Όλα όσα συνέβησαν από κείνη τη στιγμή κι έπειτα τα γνωρίζω μονάχα από διηγήσεις. Η πληγή μεταμορφώθηκε σε θαύμα, άρχισε

η γιατρεία· εκείνος υποσχέθηκε να μην ξαναφύγει κι έμεινε και τις επόμενες βδομάδες. Ο γιατρός ήταν πεισμένος πως δίχως τον ερχομό του και τη μετέπειτα παρουσία του θα είχα σίγουρα πεθάνει. Με είχε κιόλας ξεγράψει, αλλά επέμενε στην επιστροφή του πατέρα, στη μοναδική του, όχι και πολύ σίγουρη, ελπίδα. Ήταν ο ίδιος γιατρός που μας ξεγέννησε και τους τρεις, κι αργότερα συνήθιζε να λέει ότι απ' όλες τις γεννήσεις που είχε ζήσει, αυτό το ξαναγέννημα υπήρξε το πιο δύσκολο.

Λίγους μήνες νωρίτερα, το Γενάρη του 1911, είχε έρθει στον κόσμο ο μικρότερος αδερφός μου. Η γέννα ήταν εύκολη, κι η μητέρα ένιωθε αρκετά δυνατή ώστε να τον θηλάσει η ίδια. Όλα ήταν εντελώς διαφορετικά απ' ό,τι την προηγούμενη φορά· σ' αυτή τη γέννα δεν κράτησε μεγάλη αναστάτωση, ίσως επειδή ήταν τόσο εύκολη, και το γεγονός παρέμεινε μόνο για λίγο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος.

Από την άλλη όμως αντιλαμβανόμουν σαφώς ότι βρισκόταν σε εξέλιξη άλλα μεγάλα γεγονότα. Οι συζητήσεις των γονιών είχαν ένα τόνο διαφορετικό απ' ό,τι συνήθως, ακούγονταν αποφασισμένοι και σοβαροί, μπροστά μου δεν μιλούσαν συνέχεια γερμανικά και αναφέρονταν συχνά στην Αγγλία. Τότε έμαθα ότι ο μικρός αδερφός θα έπαιρνε το όνομα Γκέοργκ, προς τιμή του νέου βασιλιά της Αγγλίας. Αυτό μου άρεσε πολύ επειδή ήταν κάτι το απροσδόκητο, αλλά στον παππού άρεσε λιγότερο, εκείνος ήθελε ένα βιβλικό όνομα και επέμενε σ' αυτό, κι εγώ άκουγα τους γονείς να λένε ότι δεν θα υποχωρούσαν, δικό τους ήταν το παιδί και θα το ονόμαζαν όπως ήθελαν εκείνοι.

Η ανταρσία ενάντια στον παππού βάσταγε μάλλον κάμποσο καιρό, όμως η εκλογή αυτού του ονόματος ήταν μια ανοιχτή κήρυξη πολέμου εναντίον του. Δύο αδέρφια της μητέρας είχαν ανοίξει στο Μάντσεστερ ένα κατάστημα, που γνώρισε γρήγορα άνθιση. Ο ένας απ' αυτούς πέθανε ξαφνικά, ο άλλος πρότεινε στον πατέρα μου να πάει στην Αγγλία ως συνεταίρος του. Για τους γονείς, αυτή ήταν μια καλοδεχούμενη ευκαιρία να ελευθερωθούν από το Ρουτσούκ, που ήταν γι' αυτούς υπερβολικά στενάχωρο και ανατολίτικο, αλλά και μια ευκαιρία να απελευθερωθούν από την πολύ πιο στενάχωρη τυραννία

του παππού. Δέχτηκαν αμέσως την πρόταση, όμως άλλο να το λες κι άλλο να το κάνεις, διότι τώρα ήταν που άρχιζε ένας σκληρός αγώνας ενάντια στον παππού, ο οποίος με κανένα αντάλλαγμα δεν ήθελε να χάσει έναν από τους γιους του. Εγώ δεν γνώριζα τις λεπτομέρειες αυτής της μάχης που κράτησε μισό χρόνο, ένιωθα όμως την αλλαγμένη ατμόσφαιρα στο σπίτι και ιδιαίτερα στην μπροστινή αυλή, όπου οι συγγενείς συναπαντούσαν αναγκαστικά ο ένας τον άλλον.

Σ' αυτή την αυλή, ο παππούς με βούταγε με κάθε ευκαιρία, με φιλούσε, κι όταν τύχαινε να μας παίρνει κανένα μάτι, έκλαιγε με μαύρο δάκρυ. Εμένα δεν μου άρεσε καθόλου όλη αυτή η υγρασία στα μάγουλά μου, κι ας έλεγε ο παππούς ξανά και ξανά ότι ήμουν ο πιο ακριβός από τους εγγονούς του κι ότι χωρίς εμένα δεν μπορούσε να ζήσει. Οι γονείς κατάλαβαν ότι προσπαθούσε να με προκαταλάβει αρνητικά απέναντι στην Αγγλία και ως αντίπραξη μου έλεγαν πόσο θαυμάσια θα ήταν εκεί. «Όλοι οι άνθρωποι είναι τίμιοι σ' εκείνο τον τόπο», έλεγε ο πατέρας, «εκεί οι άντρες κρατάνε πάντα το λόγο τους, δεν χρειάζεται ούτε καν να δώσουν τα χέρια για επισφράγισμα». Εγώ ήμουν –και πώς θα μπορούσε να 'ταν αλλιώς– με το μέρος του, δεν χρειαζόταν καν να μου υποσχεθεί ότι στην Αγγλία θα πήγαινα αμέσως σχολείο κι ότι θα μάθαινα να διαβάζω και να γράφω.

Απέναντί του, μια ιδιαίτερα απέναντι στη μητέρα, ο παππούς συμπεριφερόταν εντελώς διαφορετικά απ' ό,τι σ' εμένα. Τη μητέρα τη θεωρούσε πρωταίτια του σχεδίου αποδημησης, κι όταν μια φορά εκείνη του είπε: «Ναι! Δεν την αντέχουμε άλλο τούτη τη ζωή στο Ρουτσούκ! Θέλουμε κι οι δυο μας να φύγουμε από δω!» της γύρισε την πλάτη και δεν της ξαναμίλησε· τους μήνες που ακολούθησαν μέχρι τη μετοίκησης μας της συμπεριφερόταν σαν να 'ταν αέρας. Στον πατέρα όμως, που ήταν αναγκασμένος να συνεχίσει τη δουλειά στο μαγαζί, σ' αυτόν ξέσπαγε όλη του την οργή, που ήταν τρομερή και που από βδομάδα σε βδομάδα γινόταν τρομερότερη. Όταν, λίγες μέρες πριν από την αναχώρηση, είδε κι απέιδη ότι δεν μπορούσε να κάνει τίποτα πια, τον καταράστηκε επίσημα στην μπροστινή αυλή, το γιο του, παρουσία των συγγενών, που στέκονταν εκεί άναυδοι. Εγώ τους άκουσα έπειτα να μιλάνε γι' αυτό μεταξύ τους: τίποτα πιο φοβερό δεν υπήρχε, έλεγαν, από έναν πατέρα που καταριέται το γιο του.